

Kontakty biskupa Teodora Kubiny z duchowieństwem i wiernymi diecezji częstochowskiej w tzw. Kraju Warty w okresie okupacji niemieckiej 1939 – 1945

Zbombardowanie Wielunia 1 września 1939 roku o godz. 4.40, w opinii zdecydowanej większości historyków, uważane jest za początek II wojny światowej¹. Istotną okolicznością mającą wpływ na losy Kościoła częstochowskiego w tym dramatycznym okresie było jego położenie na zachodnich rubieżach II Rzeczypospolitej. Zachodnia granica diecezji częstochowskiej na odcinku 70 km była jednocześnie granicą państwową z III Rzeszą Niemiecką. Nic więc dziwnego, że już w pierwszych godzinach niemieckiej napaści wojska Wehrmachtu wkroczyły na jej terytorium, niosąc ze sobą śmierć i zniszczenie oraz dokonując aktów profanacji świątyń, tak jak to miało miejsce w przypadku m.in. kościołów w Opatowie i Truskolasach².

KS. PAWEŁ KOSTRZEWSKI – dr nauk humanistycznych w zakresie historii, mgr-lic. teologii, absolwent Wyższego Seminarium Duchownego w Częstochowie, Sekcji Licencyjckiej przy Wyższym Instytucie Teologicznym w Częstochowie oraz Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie.

¹ B. BOJARSKA, *Napaść hitlerowskiego lotnictwa na Wieluń*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” (BGKBZHwP) 27 (1977), 13-25; Cz. TOMCZYK, *Diecezja częstochowska w latach okupacji hitlerowskiej 1939 – 1945*, w: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1978, 228-229; W. KULEZA, *Zbrodnia i sprawa. Bombardowanie Wielunia w dniu 1 IX 1939 r. w świetle akt Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, w: *Wieluń miastem pokoju i pojednania. Centralne obchody 65. rocznicy wybuchu II wojny światowej i dnia weterana 1 września 2004 r.*, red. B. Abramek – J. Książek, Wieluń 2004, 13-16; T. OLEJNIK, *Zniszczenie miasta Wielunia 1 IX 1939 r. przez hitlerowskie lotnictwo w świetle literatury i źródeł*, w: *Wieluń miastem pokoju i pojednania*, 45-54; TENŻE, *Wieluń – polska Guernica*, Wieluń 2009.

² J. ZWIĄZEK, *Działania wojsk hitlerowskich w pierwszych dniach II wojny światowej wobec Kościoła katolickiego na ziemi częstochowskiej i wieluńskiej*, w: *70 rocznica*

Pomimo bohaterskiej postawy polskich żołnierzy w bitwie pod Mokną nie udało się powstrzymać przeważających sił wroga, które z impetem ruszyły na Warszawę³. Ks. Bonawentura Metler i ks. Józef Danecki z Parzymiech oraz ks. Ignacy Chartliński z Działoszyna należeli do pierwszych kapłanów zamordowanych w czasie II wojny światowej⁴. Obok Wielunia Niemcy zbombardowali również Działoszyn, Felinów, Krzepice, Praszkę i Wieruszów. Wystarczyło zaledwie 4 dni, aby cały obszar diecezji częstochowskiej został zajęty przez niemieckiego agresora⁵.

Po 55 dniach zarządu wojskowego na zajętych ziemiach polskich został wprowadzony nowy podział administracyjny. W dniu 26 października 1939 roku weszły w życie dekrety Adolfa Hitlera - „O Strukturze i zarządzie obszarów wschodnich” z dnia 8 października 1939 roku i „O administracji okupowanych polskich obszarów” z dnia 12 października 1939 roku⁶.

Na mocy dekretu „O strukturze i zarządzie obszarów wschodnich” zachodnie i północne ziemie polskie zostały „wcielone do Rzeszy”. Z kolei w myśl dekretu „O administracji okupowanych polskich obszarów” ziemie zajęte przez wojska niemieckie, o ile nie zostały włączone do Rzeszy, weszły w skład Generalnego Gubernatorstwa, na którego czele stanął Hans Frank. W konsekwencji nowo wytyczonych granic diecezja częstochowska znalazła się w 3 odrębnych jednost-

Bitwy pod Mokną i wybuch II wojny światowej na Ziemi Kłobuckiej. Materiały konferencyjne, Kłobuck 2009, 85.

³ M. DUTKIEWICZ, *Działania Wołyńskiej Brygady Kawalerii w składzie Armii Łódź w 1939 r.*, „Rocznik Łódzki” 30 (1981), 115-142; T. DUBICKI – R. MAJZNER, *Kampania wrześniowa, w: Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego w czasie Polski Odrodzonej i drugiej wojny światowej 1918 – 1945*, red. R. Szwed, t. 3, Częstochowa 2006, 422-423.

⁴ T. OLEJNIK, *Zbrodnie Wehrmachtu popełnione na ludności cywilnej powiatu wieluńskiego w okresie od 1 września do 25 października 1939 r.*, „Nad Górną Prosną” 1 (1971), 56; Cz. TOMCZYK, *Diecezja częstochowska w latach okupacji hitlerowskiej 1939 – 1945*, w: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, 237-238; J. FAJKOWSKI – J. RELIGA, *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939 – 1945*, Warszawa 1981, 67-69; J. ZWIĄZEK, *Per aspera ad astra. Życie i działalność ks. Bonawentury Metlera*, „Ziemia Częstochowska” (ZCz) 23 (1996), 29-30; TENŻE, *Metler Bonawentura (1866 – 1939)*, w: *Słownik biograficzny ziemi częstochowskiej*, red. A. J. Zakrzewski, Częstochowa 1998, t. 1, 91-93; TENŻE, *Ks. Bonawentura Metler jako duszpasterz (1866 – 1939)*, ZCz 30 (2006), 21-22.

⁵ ARCHIWUM PAŃSTWOWE W ŁODZI ODDZIAŁ W SIERADZU, sygn. 110/85, Przebieg działań wojennych i okupacji niemieckiej na terenie powiatu wieluńskiego, 119.

⁶ *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942 – 1944)*, red. Z. Mazur – A. Pietrowicz – M. Rutowska, Poznań 2004, VII-IX.

kach administracyjnych – Generalnym Gubernatorstwie (66 parafii), a na ziemiach wcielonych - w Prowincji Górnośląskiej (77) i Okręgu Rzeszy Poznań (62), przemianowanym z dniem 29 stycznia 1940 roku na Okręg Rzeszy Warty (Warthegau, Kraj Warty)⁷.

Najgorsze warunki społeczno-polityczno-religijne panowały w tzw. Kraju Warty, na czele którego stał namiestnik Artur Greiser. Warthegau pod jego zarządem miał stać się wzorcowym okręgiem Rzeszy, nie wyłączając kwestii wyznaniowych. Te zaś w głównej mierze warunkowane były polityką narodowościową⁸. Nadrzędnym celem tejże polityki była germanizacja zdobytej w walce „przestrzeni życiowej”⁹. Okręg Kraju Warty obejmował wyłącznie ziemie należące przed aneksją do państwa polskiego¹⁰. Doświadczenia kolonizacyjne z okresu zaborów wskazywały, że germanizacja ludności Wielkopolski nie daje pożądanych efek-

⁷ Cz. MADAJCYK, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, 64-72; Cz. ŁUCZAK, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993, 91-95; W. BONUSIAK, *Polska podczas drugiej wojny światowej*, Rzeszów 2003, 53-55, 173-174. Linia graniczna rozpoczynała się na wysokości parafii Włodowice, zostawiając w części diecezji częstochowskiej włączonej do Generalnego Gubernatorstwa następujące miejscowości: Góra Włodowska, Żarki, Wysoka, Ostrów, Choroń, Olsztyn, Częstochowa, Kawodrza i Wielki Bór. Od strony południowej, powyżej podanej linii granicznej, były tereny diecezji częstochowskiej włączone do Okręgu Górnego Śląska. Od miejscowości Wielki Bór granica skręcała w kierunku północnym, zostawiając w GG następujące miejscowości nadgraniczne: Grabówka, Lubojna, Kokawa, Kocin, Wola Prusicka, Ważne Młyny, Kruplin, Wola Wiewiecka, Brudzice, Ruszczyn, Pawłów, Borowa, Bogdanów, i dochodziła do miejscowości Woźniki. Na tym odcinku po zachodniej stronie leżały tereny wcielone do Okręgu Górnego Śląska (do Wólki Prusickiej) oraz do Kraju Warty (w kierunku północnym od Wólki Prusickiej). Znamiennym jest fakt, że na wysokości miasta Częstochowa terytorium GG niejako wcisnęło się w terytorium Prowincji Górnośląskiej. Znacznie praktyczniej było przeprowadzić granice wcielając Częstochowę do Prowincji Górnośląskiej. Taki przydział administracyjny, według wypowiedzi Niemców w tamtym czasie, zawdzięczała Częstochowa Jasnej Górze, a zwłaszcza jej wielkiej sławie jako znanego miejsca pielgrzymkowego. Por. J. ZWIĄZEK, *Straty diecezji częstochowskiej w okresie okupacji hitlerowskiej (1939 – 1945)*, CzST 2 (1974), 323-324; TENŻE, *Kościół częstochowski w okresie okupacji hitlerowskiej*, w: *Częstochowa. Dzieje miasta*, 495; S. RYBICKI, *Pod znakiem lwa i kruka*, Warszawa 1990, 72.

⁸ J. LUBICZ – J. WOLIŃSKI, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec wyznań religijnych w Polsce w latach 1939 – 1945*, BGKBZHwP 9 (1957), 76.

⁹ Cz. MADAJCYK, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, 287-305; Cz. ŁUCZAK, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979, 25.

¹⁰ S. WASZAK, *Bilans walki narodowościowej rządów Greisera*, „Przegląd Zachodni” (1946) 6, 487; Cz. ŁUCZAK, *Arthur Greiser hitlerowski władca w Wolnym Mieście Gdańsku i w Kraju Warty*, Poznań 1997, 43.

tów¹¹. Dlatego Greiser, podobnie jak M. Borman i H. Himmler uważał, że nie należy germanizować ludzi, lecz tylko ziemię¹². Wobec tego w procesie umacniania niemczyzny największą rolę odegrały: eksterminacja przywódczych warstw narodu polskiego, wysiedlenia ludności polskiej, osadnictwo niemieckie, walka z kulturą polską, usuwanie zewnętrznych oznak polskości, wykorzystywanie Polaków jako taniej siły roboczej¹³. Efektem tak prowadzonej polityki miało być stworzenie jednolitej, zwartej zarówno pod względem narodowym, jak i rasowym społeczności niemieckiej¹⁴.

Niewątpliwą przeszkodą na drodze realizacji polityki germanizacyjnej był Kościół katolicki, który posiadał niezaprzeczone zasługi w umacnianiu polskości w czasach zaborów. Stąd od samego początku dążono do sparaliżowania jego działalności. Na mocy rozporządzenia z 13 września 1941 roku o stowarzyszeniach i związkach religijnych Kościół katolicki został pozbawiony osobowości prawnej prawa publicznego¹⁵. Kurie diecezjalne posiadające siedziby poza Warthegau straciły prawo do zarządzania parafiami położonymi na ziemiach wcielonych do Rzeszy¹⁶. Tym samym biskup Kubina stracił prawo do przeprowadzania wizyt kanonicznych i odwiedzania parafii w celu m.in. udzielania sakramentu bierzmowania. W praktyce został pozbawiony prawa przebywania na terytorium Warthegau. Należy nadmienić, że w ramach ustawicz-

¹¹ Z. FIJAŁKOWSKI, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983, 33-34.

¹² Cz. ŁUCZAK, *Arthur Greiser*, 43-44.

¹³ J. SZILING, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939 – 1945* tzw. *Okręgi Rzeszy: Gdańsk-Prusy Zachodnie, Kraj warty i Regencja Katowicka*, Poznań 1970, 15-19, 26-28; Cz. ŁUCZAK, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979, 27-28.

¹⁴ Z. FIJAŁKOWSKI, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, 26; M. BROSZAT, *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski*, tłum. E. Kazimierczak – W. Leder, Warszawa 1999, 323.

¹⁵ ARCHIWUM PAŃSTWOWE W POZNANIU, sygn. 1176, Verordnung des Reichsstatthalters im Wartheland über religie Vereinigungen und religionsgesellschaften im Reichsgau Wartheland vom 13. September 1941.

¹⁶ Punkt 4 tzw. Programu 13 punktów z 10 lipca 1940 roku przedstawiającego główne założenia polityki wyznaniowej w Warthegau głosił: Związki i stowarzyszenia religijne mają zerwać wszystkie nawiązane wcześniej stosunki natury prawnej, administracyjnej, służbowej, finansowej i personalnej z instancjami kościelnymi spoza obszaru „Kraju Warty”, którym nie wolno ingerować w tutejsze problemy religijne i stosunki wyznaniowe. Por. J. SZILING, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego*, 45-46; Z. FIJAŁKOWSKI, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, 226-228.

nych represji kapłani byli stale inwigilowani. Przeprowadzano częste rewizje na plebaniach, w czasie których dochodziło do pobicia księży. Msze Święte z udziałem wiernych można było sprawować jedynie w niedzielę, a i tak zdarzało się, że pod pretekstem np. panującej przyszczycy zamykano świątynie na określony czas. Apogeum prześladowania nastąpiło 6 października 1941 roku, kiedy to w ramach powszechnego aresztowania pozbawiono wolności kapłanów pracujących na terytorium powiatu wieluńskiego i zesłano ich do obozu koncentracyjnego w liczbie 55. Na wolności pozostawiono jedynie kapłanów schorowanych i w podeszłym wieku. Prawo do prowadzenia pracy duszpasterskiej wśród polskiej ludności na terytorium powiatu wieluńskiego otrzymało jedynie 2 kapłanów – ks. Józef Kubica i ks. Józef Pruchnicki. Jedynym kościołem otwartym dla celów kultycznych była świątynia w Rudzie, pozostałe kościoły zamknięto, a po zrabowaniu cennego ich wyposażenia zamieniono m.in. na magazyny zboża, broni i obozy tymczasowego przetrzymywania ludności żydowskiej i polskiej¹⁷.

Zaproponowany temat nie jest nowatorski. Był już podejmowany w licznych publikacjach, które wyszły przede wszystkim spod pióra ks. prof. Jana Związka¹⁸. Niemniej jednak obok walorów syntezujących dotychczasowy stan badań opiera się na materiałach archiwalnych do tej pory niewykorzystanych w historiografii Kościoła częstochowskiego, do których dotarł autor przeprowadzając wnikliwą kwerendę akt parafialnych i personalnych¹⁹. Choć w zasadniczych rysach niniejszy artykuł nie zmienia wytworzonego w historiografii obrazu diecezji częstochowskiej na terytorium Warthegau w okresie okupacji niemieckiej i kontaktów bp. Kubiny z duchowieństwem i wiernymi tych terenów, to jednak wnosi wiele istotnych szczegółów, które ubogacają dotychczasowy stan wiedzy.

¹⁷ J. ZWIĄZEK, *Represje wobec duchowieństwa diecezji częstochowskiej w latach 1939 – 1945*, w: *Martyrologia duchowieństwa polskiego 1939-1945*, red. B. Bejze – A. Galiński, Łódź 1993, 75-84.

¹⁸ Jedynie tytułem przykładu należy wymienić: J. ZWIĄZEK, *Więź biskupa Teodora Kubiny z ziemią wieluńską*, CzWD 56 (1982) 2-3, 45-70; TENŻE, *Diecezja częstochowska w okresie okupacji hitlerowskiej (1939 – 1945)*, w: *Błogosławione choć trudne czasy. Siedemdziesięciopięciolate Kościoła Częstochowskiego*, red. J. Kowalski, Częstochowa 2000, 75-98; TENŻE, *Aresztowanie i męczeństwo kapłanów ziemi wieluńskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, RW 2 (2002), 5-36.

¹⁹ Chodzi przede wszystkim o wspomnienia ks. Franciszka Wtorkiewicza, który na polecenie bp. Kubiny pełnił funkcję komisarza biskupiego w Warthegau w czasie II wojny światowej, jak również o liczne pisma kapłanów posługujących na wskazanym terytorium skierowane do biskupa Kubiny i kurii diecezjalnej w Częstochowie, w których informowali o warunkach pracy duszpasterskiej i życiu religijnym pod presją okupanta.

1. Bp Kubina wobec niebezpieczeństwa wybuchu wojny

W okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej bp. Kubinę niepokoił fakt narastającej z roku na rok fali prześladowania Kościoła katolickiego w Niemczech, a przede wszystkim zwalczania kultu Matki Bożej Częstochowskiej wśród polskich robotników sezonowych i wśród polskich rodzin mieszkających na Górnym Śląsku. Władze niemieckie nawoływały do niszczenia obrazów Czarnej Madonny. Przykładem może być artykuł, jaki ukazał się na łamach niemieckiego pisma wydawanego przez Urząd Pracy w dniu 21 sierpnia 1937 roku, ośmieszający kult Matki Bożej i wzywający do niszczenia jej wizerunków na terenach niemieckich²⁰. W takich okolicznościach biskup częstochowski w porozumieniu z władzami miasta Częstochowy zorganizował w niedzielę 5 września 1937 roku wielką manifestację religijno-patriotyczną. W procesji z katedry na Jasną Górę wzięło udział ok. 80 000 osób. W podniosłym przemówieniu bp Kubina podkreślił, że Cudowny Obraz Matki Bożej na Jasnej Górze to największa świętość narodu polskiego. Wobec tego Polacy są zdecydowani bronić imienia Matki Bożej przeciwko wszelkim wrogom i rozszerzać Jej cześć na całym świecie. Perfidny atak na cześć Matki Bożej był dziełem niemieckiego rasizmu pogańskiego, który dążył do pozbawienia człowieka jego godności i praw jako wolnego dziecka Bożego, chcąc go przemienić w niewolnika, w bezwolne narzędzie w olbrzymiej państwowej maszynie produkcyjnej. Na tej drodze przeszkadzał kult NMP, dlatego był tak zaciekle zwalczany. Biskup przypominał, że w tym kulcie były obecne nie tylko wartości religijne, ale też narodowe. Dlatego przeprowadzony atak należało odbierać jako próbę zniszczenia nie tylko wiary, ale i polskości²¹.

²⁰ *Bluźniercza napaść urzędowego pisma niemieckiego na cześć Matki Boskiej Częstochowskiej*, „Niedziela” 12 (1937) 37, 454.

²¹ T. KUBINA, *W obronie czci Matki Boskiej. Przemówienie J.E. ks. T. Kubiny, wygłoszone na Jasnej Górze podczas wielkiej manifestacji religijnej społeczeństwa częstochowskiego w niedzielę dnia 5 września br.*, „Niedziela” 12 (1937) 37, 450 (dodatek bez paginacji); J. ZWIĄZEK, *Jasna Góra w polonijnym nauczaniu biskupa Teodora Kubiny*, „Studia Claromontana” 18 (1998), 102-103; TENŻE, *Życie codzienne kapłanów diecezji częstochowskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, w: *Duchowieństwo polskie w latach niepodległości 1918 – 1939 i w okresie II wojny światowej*, red. J. Gapys – M.B. Makowski, Kielce 2006, 340-341.

Bp Kubina doskonale zdawał sobie sprawę z niebezpieczeństwa mogącej lada chwila wybuchnąć wojny. W październiku 1938 roku wystosował list pasterski, w którym pisał: „nad Europą zawisła wojna, która lada chwila może się zerwać i wciągnąć w swe wiry także nasz naród i nasze państwo. Na szalach wagi wieków ważą się losy jak innych, tak i naszego narodu”²². Wzywając wiernych do udziału w diecezjalnym kongresie eucharystycznym w Zawierciu, mającym się odbyć w dniach 28-29 czerwca 1939 roku, pasterz Kościoła częstochowskiego pisał „nad Polską, nad Europą, a nawet nad całym światem zawisła groźba wojny, mogącej wybuchnąć lada chwila, ludzkie wysiłki zażegnania jej zdają się daremne... A jeśliby wojna stała się nieuniknioną, błagajmy Go (Chrystusa) o zwycięstwo dla naszej armii”²³.

2. W pierwszych dniach niemieckiej napaści

Po dokonaniu agresji Niemiec hitlerowskich na Polskę bp Kubina na rozkaz władz wojskowych i cywilnych opuścił Częstochowę. Schronił się w pałacu Potockich w Konięcpolu, gdzie przebywał do 10 września 1939 r. Po opanowaniu Częstochowy przez Niemców natychmiast został wezwany do urzędu niemieckiego. Otrzymał polecenie pisemnego przedstawienia władzom okupacyjnym schematu diecezji częstochowskiej wraz z wykazem stowarzyszeń katolickich. Czyniąc temu zadość przygotował żądany raport, przedstawiający stan diecezji na dzień 16 września. Biskup podkreślił, że w latach przedwojennych stowarzyszenia diecezjalne wraz z Akcją Katolicką nie zdołały rozwinąć swej działalności, ponieważ było w nich zbyt mało przedstawicieli inteligencji. W ten sposób chciał obronić ją przed represjami ze strony władz niemieckich. Biskup wiedząc o morderstwach dokonanych na kapłanach w pierwszych dniach wojny i obawiając się kolejnych aresztowań prewencyjnie zaznaczył, że duchowni w latach przedwojennych nie brali udziału w działalności politycznej. Takie przedstawienie sprawy miało złagodzić politykę władz niemieckich wobec duchowieństwa diecezji częstochowskiej²⁴.

²² T. KUBINA, *List pasterski z dnia 2 października 1938 r.*, WD 13 (1938) 5, 85.

²³ TENŻE, *Orędzie arcybiskupa w sprawie Diecezjalnego Kongresu Eucharystycznego w Zawierciu*, WD 14 (1939) 4, 48.

²⁴ K. LESZCZYŃSKI, *Działalność Einsatzgruppen policji bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 roku w świetle dokumentów*, BGKBZHWP 22 (1971), 219-220; Z. FIJAŁKOWSKI, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*,

3. Wyznaczenie komisarzy biskupich i ich kompetencje

Jak już wyżej wspomniano w myśl zarządzeń władz okupacyjnych bp Kubina, rezydujący na terytorium Generalnego Gubernatorstwa, nie mógł spełniać swoich obowiązków w części diecezji częstochowskiej włączonej do Prowincji Górnośląskiej²⁵ i Kraju Warty. Oznaczało to, że nie mógł dokonywać tradycyjnych wizytacji kanonicznych oraz odwiedzać parafii w celu udzielania sakramentu bierzmowania oraz z tytułu innych uroczystości. W zaistniałej sytuacji zdecydował się ustanowić na omawianych terenach swoich delegatów z tytułem komisarza biskupiego do czuwania nad całością spraw kościelnych. W Prowincji Górnośląskiej na terenie Zagłębia Dąbrowskiego i powiatu zawierciańskiego funkcję tę pełnił dziekan będziński ks. Stanisław Grzywak, a północną część diecezji (okolice Blachowni, Krzepic i Kłobucka) reprezentował ks. dr Bogumił Kasprzak, a następnie ks. dr Władysław Pająk z Truskolas²⁶.

W Kraju Warty funkcję komisarza biskupiego bp Kubina powierzył z dniem 1 czerwca 1940 roku ks. Wincentemu Przygodzkiemu z Wielunia. Miał on występować w imieniu biskupa i duchowieństwa powiatu wieluńskiego wobec władz niemieckich. Otrzymał następujące prerogatywy:

- zwoływania na konferencje dziekanów i duchowieństwa, a także wydawania poleceń, a w razie widocznych zaniedbań - monitowania,
- mianowania i przenoszenia wikariuszy oraz obsadzania wakujących placówek duszpasterskich administratorami,
- zawieszania kapłanów w urzędowaniu w razie rażących przestępstw,
- wizytowania poszczególnych parafii.

119; J. WOLNY, *Abp Adam Stefan Sapieha w obronie narodu i Kościoła polskiego w czasie II wojny światowej*, w: *Księga Sapieżyńska*, red. J. Wolny – R. Zawadzki, t. 2, Kraków 1986, 219-220, 226-227; J. ZWIĄZEK, *Kościół częstochowski*, 494; TENZE, *Działania*, 99.

²⁵ Początkowo bp Kubina mógł swobodnie przekraczać granicę i spełniać posługę duszpasterską na terenie Gau Oberschlesien. Sytuacja uległa zmianie w styczniu 1941 roku. W dniu 26 stycznia 1941 roku zmarł w Sosnowcu ks. Franciszek Raczyński, kapłan powszechnie w Zagłębiu Dąbrowskim znany z działalności dobroczynnej i z tego tytułu powszechnie szanowany. Uroczystości pogrzebowe, którym przewodniczył bp Kubina, przerodziły się w manifestację patriotyczną. Biskup wygłosił płomienne kazanie, które zawierało wiele krytycznych aluzji wobec aktualnej sytuacji. Stało się to powodem wprowadzenia całkowitego zakazu przekraczania granicy i pełnienia jakiegokolwiek posługi duszpasterskiej przez bp. Kubinę na terenie Gau Oberschlesien. Por. Cz. TOMCZYK, *Diecezja częstochowska w latach okupacji hitlerowskiej 1939 – 1945*, w: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, 270, 311.

²⁶ J. ZWIĄZEK, *Więź*, 64.

Wszystkie te czynności miał spełniać w porozumieniu z biskupem ordynariuszem. W przypadku, gdyby kontakt z biskupem był niemożliwy, miał samodzielnie podejmować wszystkie decyzje²⁷.

Po opuszczeniu Wielunia i wyjeździe do Częstochowy ks. Przygodzkiego, bp Kubina ustanowił z dniem 17 lipca 1941 roku nowego komisarza biskupiego w osobie ks. Franciszka Wtorkiewicza. W liście skierowanym do nowego komisarza tak uzasadniał wybór: „Po odejściu ks. Przygodzkiego z Wielunia dotąd nie mogłem się zdecydować na zamianowanie na jego miejsce komisarza biskupiego, który jako mój delegat czuwałby nad całością spraw kościelnych w tej części diecezji [...]. Wobec tego zdecydowałem się powierzyć to ważne zadanie Czci-godnemu ks. Dziekanowi jako temu z tamtejszych księży, który słusznie cieszy się największą powagą i zaufaniem. Zdaję sobie sprawę z tego, że powierzając to zadanie nałożyłem na niego *opus grave*. Nie mam atoli innego wyjścia w tej sytuacji, jaka się wytworzyła. Wobec tego gorąco go proszę, by to od nas przyjął jako wyraz woli Bożej i dźwigał je z wiarą w pomoc Boskiego Mistrza”²⁸. Jako komisarzowi biskupiemu ks. Wtorkiewiczowi przysługiwały te same uprawnienia co ks. Przygodzkiemu. Sprawy dyspens małżeńskich nadal pozostawały w gestii Kurii Diecezjalnej. Bp Kubina oznajmił ks. Wtorkiewiczowi, że poinformował o jego nominacji wszystkich dziekanów w powiecie wieluńskim – ks. A. Chwiłowicza z Pajęczna, ks. J. Pruchnickiego z Mokraska, ks. S. Waclawika z Sokolnik, ks. L. Berenta z Rudnik. Prosił, aby jak najszybciej zwołał księży dziekanów na konferencję w celu omówienia całokształtu spraw kościelnych i ustalenia zasadniczej linii postępowania. Upoważnił ks. Wtorkiewicza i innych kapłanów do korzystania ze specjalnych uprawnień w pracy duszpasterskiej, przekazanych przez Stolicę Apostolską. Dotyczyły one tzw. trynacji w niedzielę i święta. W obliczu poważnych strat personalnych w szeregach duchowieństwa był to niezwykle ważny przywilej, umożliwiający odprawianie Mszy Świętych w kilku parafiach. Komisarz biskupi miał wpływać na księży, aby nikt mimo zagrożenia życia nie opuścił powierzonej im parafii²⁹.

²⁷ AACz, sygn. AP 176, Pismo bp. T. Kubiny do ks. W. Przygodzkiego z 1 czerwca 1940 r., brak paginacji.

²⁸ AACz, sygn. AP 227, Pismo bp. T. Kubiny do ks. F. Wtorkiewicza z 17 lipca 1941 r., brak paginacji.

²⁹ Tamże.

4. Rozmowy z niemieckimi władzami

Sprawa swobodnego wstępu do części diecezji częstochowskiej włączonej do Rzeszy została podjęta przez bp. Kubinę w trakcie spotkania z generalnym gubernatorem Hansem Frankiem w Radomiu w dniu 25 maja 1940 roku. W tym spotkaniu na zaproszenie gubernatora dystryktu radomskiego dr. Karla Lascha uczestniczył również bp Czesław Kaczmarek z Kielc i bp Jan Lorek z Sandomierza, których diecezje znajdowały się na terenie tego dystryktu. Frank po raz pierwszy jako „władca” Generalnego Gubernatorstwa obchodził manifestacyjnie swoje urodziny, najpierw w Krakowie (23 maja 1940 r.), a dwa dni później w Radomiu. Świętowaniu towarzyszyły zebrania partyjne z podniosłymi mowami i festyny sportowe. Przyjęcie biskupów przez Franka wyznaczono na pierwszy dzień jego pobytu w Radomiu³⁰. W trakcie rozmowy biskupi przedłożyli generalnemu gubernatorowi następujące postulaty-prośby:

- powrotu biskupa lubelskiego Mariana Fulmana (internowanego w Nowym Sączu) i jego biskupa pomocniczego Władysława Górala (przetrzymanywanego w obozie koncentracyjnym w Oranienburgu) do diecezji,
- przywrócenia zniesionych świąt – Matki Bożej Gromnicznej (2. II), Św. Apostłów Piotra i Pawła (29 VI), Wniebowzięcia NMP (15 VIII), Niepokalanego Poczęcia (8 XII),
- umożliwienia księżom nauczania religii w szkołach,
- udostępnienia pomieszczeń szkolnych w celu przygotowania dzieci do I Komunii św.,
- umożliwienia organizacji charytatywnej „Caritas” przeprowadzania zbiórek pieniędzy i w naturze oraz pozwolenia na zakup środków żywności dla kuchni polowych,
- wstrzymania wysiedlania Polaków z ziem włączonych do Rzeszy, a gdyby to było jednak niemożliwe, aby wysiedlanym rodzinom pozwolono zabrać ze sobą najpotrzebniejsze rzeczy, a zwłaszcza większą ilość gotówki i narzędzi do pracy,
- niestosowania przymusu w akcji werbunkowej do robót rolnych w Rzeszy i zaniechania wyłapywania młodzieży udającej się na nabożeństwa do kościoła,
- przepustek dla biskupów, których diecezje sięgają na terytorium Rzeszy³¹.

³⁰ J. WOLNY, *Abp Adam Stefan Sapieha w obronie narodu i Kościoła polskiego*, 250.

³¹ *Zapis próśb trzech biskupów: T. Kubiny z Częstochowy, Cz. Kaczmarka z Kielc, J. Lorka z Sandomierza przedstawionych H. Frankowi w Radomiu w dniu 25 maja 1940 roku*, w: *Księga Sapieżyńska*, t. 2, 403-404.

Wymienione wyżej postulaty zostały również zawarte w memoriale, zredagowanym przez bp. J. Lorka i przekazanym przez pośrednictwo gubernatora Lascha Frankowi³². Gubernator mimo zapewnienia dokładnego zbadania przedstawionych spraw nie zainteresował się większością z nich³³. Dlatego w trakcie spotkania z sekretarzem stanu GG dr. Kundtem w dniu 14 listopada 1940 roku biskup Kubina i Lorek jeszcze raz powrócili do wskazanych kwestii. I tym razem ich zabiegi spełzły jednak na niczym. Ostatecznie bp Kubina nie uzyskał więc zgody na swobodny wjazd na terytorium diecezji włączonej do III Rzeszy³⁴.

Do spotkania biskupów z gen. gub. Frankiem próbował nie dopuścić abp Sapieha. W tym celu wysłał do Radomia jezuitę R. Moskałę. Abp Sapieha obawiał się, że to spotkanie wpisane w obchody urodzinowe generalnego gubernatora, może zostać wykorzystane w celach propagandowych. Misja o. Moskały nie powiodła się. Spotkanie odbyło się zgodnie z planem. Bezpośrednio po nim bp Kubina odjechał do Częstochowy i nie uczestniczył w przyjęciu. Tymczasem następnego dnia „Goniec Krakowski” podał do wiadomości: „Pan Generalny Gubernator przyjął na osobistej audiencji biskupów polskich”³⁵. Rozmowy z gen. gub. początkowo odcisnęły negatywne piętno na reputacji biskupów, którzy byli postrzegani jako szukający porozumienia z niemieckim okupantem³⁶. W późniejszym jednak czasie społeczeństwo doceniło postawę bp. Kubiny, ściśle współpracującego z abp. Sapiehą w zakresie ratowania seminariów duchownych i opieki na polskich robotnikami przymusowymi w III Rzeszy. Znalazło to swój wyraz m.in. w raporcie Delegata Rządu RP na Kraj M. Celta z 10 lipca 1944 roku³⁷.

³² *Memoriał biskupów: T. Kubiny, J. Lorka, Cz. Kaczmarka do generalnego gubernatora H. Franka w sprawach kościelnych, wysiedlania ludności polskiej i akcji werbunkowej do pracy w III Rzeszy*, w: *Księga Sapieżyńska*, t. 2, 402-403.

³³ *Sprawozdanie o położeniu Kościoła na ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie z początków okupacji*, w: *Bóg i Jego Polska owczarnia w dokumentach 1939 – 1945*, oprac. K. Jasiewicz, Warszawa – Londyn 2009, 374.

³⁴ *Pro Memoria z informacjami o sytuacji Kościoła w Generalnym Gubernatorstwie wraz z listem biskupów T. Kubiny, Cz. Kaczmarka i J. Lorka do gubernatora H. Franka*, w: *Bóg i Jego polska owczarnia*, 100-102.

³⁵ J. WOLNY, *Abp Adam Stefan Sapieha w obronie narodu i Kościoła polskiego*, 251.

³⁶ *Raport Delegatury Rządu RP na Kraj o nastrojach i postawach duchowieństwa katolickiego w Polsce z grudnia 1942 roku*, w: *Bóg i Jego polska owczarnia*, 246-247; *Sprawozdanie o położeniu Kościoła w Polsce w pierwszych miesiącach 1943 roku*, w: *Bóg i Jego Polska owczarnia*, 273; *Raport na temat położenia Kościoła katolickiego w Polsce w początkach 1943 roku*, w: *Bóg i Jego Polska owczarnia*, 299-300.

³⁷ *Załącznik do pisma przewodniego Delegata Rządu RP na Kraj. Sprawozdanie*

Warto podkreślić, że z inicjatywy bp. Kubiny abp Sapieha zwołał do Krakowa na 5 maja 1941 roku II Konferencję Episkopatu. Obok abp. Sapiehy i bp. Kubiny wzięli w niej udział bp Czesław Kaczmarek, bp Jan Lorek, bp Tadeusz Zakrzewski sufragan łomżyński, bp Juliusz Bieniek sufragan katowicki wysiedlony do Krakowa 28 lutego 1941 roku, bp Michał Godlewski prof. UJ, ks. dr Zygmunt Choromański delegat z Warszawy, ks. prałat Paweł Dziubiński delegat z Lublina. Jej owocem był memoriał wystosowany do A. Hitlera w sprawie prześladowania ludności polskiej. Kwestie w nim poruszone odnosiły się zarówno do sytuacji panującej w Generalnym Gubernatorstwie, jak i na ziemiach wcielonych do Rzeszy³⁸. Biskupi ubolewali, że wbrew zapewnieniom, że Kościół będzie się cieszył swobodą pracy duszpasterskiej, uwięziono lub wywieziono do obozów koncentracyjnych licznych duchownych. Znaleźli się w ich gronie również kapłani, którzy nigdy nie zajmowali się działalnością polityczną. Sparaliżowana została działalność charytatywna Kościoła. Zamknięte zostały uniwersytety i szkoły. Wysiedlenia ludności przybrały niespotykane w dziejach rozmiary. Nie oszczędzano nawet kobiet, dzieci, starców i chorych. Społeczeństwo żyło w stałej psychozie spowodowanej obawą mogących nastąpić aresztowań, deportacji i egzekucji. Biskupi byli przekonani, że najwyższe niemieckie czynniki państwowe nie zdawały sobie sprawy z opisywanych zdarzeń, ale z pewnością przyczynią się do ich zaniechania³⁹. Na skutek negatywnej opinii abp. S. Galla z Warszawy memoriał ostatecznie nie został wysłany do A. Hitlera. Podobnie rzecz się miała z drugim memoriałem adresowanym do generalnego gubernatora H. Franka⁴⁰.

5. Korespondencja jako środek kontaktu ordynariusza z duchowieństwem i wiernymi

Wobec zakazu przebywania i pełnienia posługi duszpasterskiej w części diecezji włączonej do Rzeszy, jedyną możliwością kontaktu bp. Kubiny z kapłanami i wiernymi była korespondencja

M. Celta z rozmów z ks. J. Zięją i ks. T. Jachimowskim, przedstawicielem Episkopatu przy Delegaturze Rządu, w: Bóg i Jego polska owczarnia, 357-361.

³⁸ J. WOLNY, *Abp Adam Stefan Sapieha w obronie narodu i Kościoła polskiego*, 274-275.

³⁹ *Memoriał II konferencji biskupów polskich Generalnego Gubernatorstwa do kancelarza Rzeszy Niemieckiej Adolfa Hitlera o sytuacji ludności polskiej*, w: *Księga Sapieżyńska*, t. 2, 421-426.

⁴⁰ J. WOLNY, *Abp Adam Stefan Sapieha w obronie narodu i Kościoła polskiego*, 275-276.

w postaci listów pasterskich i pism urzędowych. Należy nadmienić, że korespondencja była przekazywana nie przez urzędy pocztowe, ale przez prywatne osoby⁴¹. Dopiero w grudniu 1944 roku Kuria Diecezjalna w Częstochowie uzyskała zezwolenie na wysyłanie i przyjmowanie pocztą listów zwykłych lub poleconych. Na kopercie u góry należało umieścić, posługując się czerwonym atramentem lub czerwonym ołówkiem, napis „Dienstpost”, zaś na listach z terenu Rzeszy „Durch-deutsche Dienstpost Osten”. Zaadresowaną kopertę należało przekreślić na krzyż niebieskim ołówkiem i na dole z lewej strony odbić pieczęć urzędu parafialnego. Listów nie wolno było wrzucać do skrzynek pocztowych, ale oddawać na poczcie przy odpowiednim okienku⁴².

W zasadzie jedynym listem pasterskim napisanym przez biskupa Kubinę w okresie wojennym był list z października 1939 roku, opublikowany z okazji rozpoczynającego się miesiąca różańcowego. W późniejszym czasie biskup ograniczył się do wydawania krótkich odezwo. W liście na miesiąc różańcowy z 1939 roku biskup apelował, aby mimo niezmiernie ciężkiej sytuacji spowodowanej działaniami wojennymi nie popadać w rozpacz. Przypominał, że los człowieka znajduje się w rękach Boga, który ma moc wszelkie zło obrócić w dobro. Biskup tłumaczył wiernym, odwołując się do biblijnej postaci Hioba, że Bóg dopuszcza w naszym życiu różnego rodzaju próby, aby ukarać za grzechy i w ten sposób sprowadzić nas na drogę zbawienia, albo aby umocnić naszą wiarę. Nikt jednak nie powinien przestać wątpić w Bożą Opatrzność. Biskup zachęcał do odbudowy życia religijnego w parafiach i rodzinach. Prosił, by częściej i pobożniej uczestniczyć w nabożeństwach, słuchać słowa Bożego, przystępować do Komunii św. i podejmować wspólną modlitwę w kręgach rodzinnych. Zwracając się do kapłanów polecał wygłaszanie kazań katechizmowych i prowadzenie lekcji religii w szkołach, jeżeli te zostaną otwarte. Wzywał wszystkich do wzajemnego pomagania sobie w zdobywaniu środków do życia, zwłaszcza na wsi, gdzie brakowało rąk do pracy i odpowiedniego sprzętu. Przekazał informację, że władzom okupacyjnym zależy, aby codzienne życie przybrało normalny i spokojny bieg, dlatego nie będą one czyniły żadnych przeszkód w dziedzinie życia religijnego. Zapewnił, że postara się, aby każda opuszczona parafia otrzymała nowego duszpasterza. Z radością poinformował, że Częstochow-

⁴¹ ARCHIWUM DIECEZJALNE W KALISZU, Akta parafii Ostrówek, sygn. brak, Pismo ks. B. Sokoła do bp. Kubiny z 8 lutego 1940 r., brak paginacji.

⁴² AACz, sygn. KB 1, k. 491.

skie Seminarium Duchowne w Krakowie zostało ponownie otwarte, dlatego wzywał wszystkich kleryków do podjęcia studiów⁴³.

Podstawowe wytyczne duszpasterskie dla kapłanów bp Kubina zawarł w dokumencie zatytułowanym „Wskazówki dla Wielebnych Księży diecezji częstochowskiej na czwarty kwartał 1939 roku” opublikowanym 12 października 1939 roku. Dotyczył on następujących kwestii:

- wobec trudności komunikacyjnych pełnomocnictwa udzielone Księżom Dziekanom zostały podtrzymane,
- kapłani zostali zobowiązani do pisania swoich kazań, aby w przypadku zastrzeżeń czy nieporozumień co do wypowiedzianych na ambonie słów, mogli się bronić przez odwołanie się do tekstu,
- w przypadku niemożliwości prowadzenia lekcji religii w szkole należało zorganizować nauczanie wiary dla dzieci i młodzieży w kościele lub salce parafialnej; proboszczowie mieli zatroszczyć się o odpowiednią liczbę katechetów i katechetek,
- należało zorganizować w kościele nabożeństwa połączone z konferencjami duchowymi dla członków stowarzyszeń i bractw religijnych,
- kapłani zostali zobligowani do odwiedzania swoich wiernych celem niesienia im pomocy duchowej i materialnej,
- w każdej parafii należało stworzyć organizacje doraźnej pomocy, które otoczyłyby należną opieką opuszczone mieszkania, domy i gospodarstwa aż do powrotu ich właścicieli, na wsiach pomagałyby w zbieraniu plonów i przy uprawie roli, zajęłaby się zorganizowaniem straży ogniowej,
- biskup prosił proboszczów o udzielanie pomocy kapłanom, zwłaszcza emerytom i prefektom, pozostającym bez środków utrzymania,
- biskup apelował o wsparcie dla Seminarium Duchownego w postaci darów w naturze lub ofiar pieniężnych, a szczególnie o pomoc dla biednych kleryków przez ofiarowanie strojów duchownych, brewiarzy i bielizny,
- kapłani nie mogący nabyć wina mszalnego mogli zgłosić się po nie do kurii diecezjalnej, która zakupiła większą jego ilość,
- wobec trudności związanych z wyżywieniem przepisy postne zostały zawieszane,
- w związku z brakiem oliwy przy Najświętszym Sakramencie można było używać światła elektrycznego lub jakiegokolwiek innego⁴⁴.

⁴³ AACz, sygn. KB 1, k. 263-264.

⁴⁴ Tamże, k. 265.

Przedmiotem szczególnej troski bp. Kubiny była kwestia nauczania wiary wśród dzieci i młodzieży. Pasterz Kościoła częstochowskiego swoje uwagi w tym zakresie przedstawił w dokumencie pt. „Wytyczne dla nauki religii, jak i w ogóle pracy duszpasterskiej nad młodzieżą w diecezji częstochowskiej”. Biskup ubolewał, że w wielu parafiach diecezji częstochowskiej zamknięto szkoły, a tam gdzie były one otwarte – zabroniono kapłanom prowadzenia lekcji religii. Nabożeństwa szkolne przestały być obligatoryjne i – w przeciwieństwie do okresu przedwojennego – odbywały się bez udziału nauczycieli. Rodzice pochłonięci troską o chleb powszedni nie byli w stanie należycie wypełniać swoich obowiązków religijno-wychowawczych. Biskup ostrzegał, że taka sytuacja może doprowadzić do moralnego i religijnego zubożenia. Dlatego tym większa odpowiedzialność spoczywała na kapłanach za religijne wychowanie młodego pokolenia. Biskup określił zadania kapłanów w dziedzinie nauczania wiary⁴⁵.

Bp Kubina korespondencyjnie informował duchownych o zarządzeniach władz kościelnych i państwowych dotyczących pracy duszpasterskiej. W piśmie skierowanym do księży dziekanów diecezji częstochowskiej z 13 listopada 1940 roku informował o wydanym przez papieża Motu proprio. Papież wzywał w nim do modlitwy i pokuty oraz zobowiązywał proboszczów do odprawienia w dniu 24 listopada 1940 roku Mszy Świętych w intencjach Ojca Świętego, zamiast Mszy Świętych za parafian⁴⁶. W piśmie na miesiąc październik 1941 roku przekazywał prośbę Ojca św. dotyczącą organizowania uroczystych nabożeństw różańcowych w celu uproszenia dla świata pokoju. Zarządził, aby w litanii loretańskiej trzykrotnie powtarzano wezwania: „Królowo Różańca św. módl się za nami”, „Królowo pokoju módl się za nami”. Przypominał o ciężącym na kapłanach obowiązku odprawienia Mszy Świętych za zmarłych duchownych (3 mszy św. w intencji zmarłego kapłana z dekanatu i 1 mszy za kapłana z pozostałych części diecezji). Ubolewał, że w warunkach wojennych nie jest możliwe zorganizowanie rekolekcji dla większej grupy kapłanów. Niemniej zachęcił do wzięcia udziału w ćwiczeniach duchowych, jakie odbywały się w Domu Rekolekcyjnym w Częstochowie przy ul. Św. Barbary. Gdyby to jednak było niemożliwe, kapłani powinni sami dla siebie zorganizować raz w miesiącu dzień skupienia⁴⁷. W piśmie do księży dziekanów z 17 maja 1940 roku

⁴⁵ Tamże, k. 276-283.

⁴⁶ Tamże, k. 305.

⁴⁷ Tamże, k. 353-355.

informował o przeniesieniu uroczystości Bożego Ciała na niedzielę 26 maja tegoż roku⁴⁸. Z kolei w piśmie z 13 stycznia 1941 roku powiadał o zarządzeniu władz okupacyjnych dotyczącym zakazu śpiewania pieśni „Boże coś Polskę” i „Serdeczna Matko”. Tę drugą pieśń można było śpiewać na inną melodię⁴⁹. W piśmie z 6 grudnia 1941 roku na mocy Motu proprio papieża Piusa XII zezwolił, aby w związku z obowiązkiem zaciemniania i w konsekwencji niemożliwością odprawienia pasterki o północy, odbyła się ona pomiędzy godz. 15.00 a 18.00 w wigilię Bożego Narodzenia. Zachęcił kapłanów, aby odbyli tradycyjną wizytę duszpasterską tzw. kolędę, ale ze względu na trudną sytuację materialną wielu rodzin zrezygnowali z pobierania jakichkolwiek ofiar⁵⁰. W piśmie z 31 lipca 1942 roku poinformował kapłanów o udzielonym przez papieża przywileju ołtarza, na mocy którego każdy kapłan, niezależnie od intencji w jakiej sprawował Najświętszą Eucharystię, mógł ofiarować odpust zupełny za jedną duszę⁵¹. W piśmie z 8 lutego 1944 roku przypominał, że na mocy decyzji Stolicy Apostolskiej przepisy postne zostały ograniczone w taki sposób, że post ścisły obowiązywał jedynie w Środę Popielcową i Wielki Piątek. Tzw. „czas zakazany” trwał od Środy Popielcowej do Niedzieli Wielkanocnej i od I niedzieli Adwentu do pierwszego dnia świąt Bożego Narodzenia. W tym czasie wierni mieli powstrzymać się od udziału w publicznych zabawach i tańcach. Nie wolno było również organizować uroczystych ślubów. W niedzielę zapustną (poprzedzającą Środę Popielcową) należało zorganizować nabożeństwo pokutne i przebłagalne z wystawieniem Najświętszego Sakramentu i śpiewem suplikacji⁵². Przymusowo pracujący w dzień, jak również inni przybywający z dalekich stron, gdzie kościoły pozostawały zamknięte, mogli przystąpić do spowiedzi św. i Komunii św. w godzinach popołudniowych i wieczornych. W takim przypadku post eucharystyczny zostawał ograniczony do 4 godzin⁵³. Proboszczowie i administratorzy parafii i ekspozytur otrzymali prawo dyspensowania od zapowiedzi przedślubnych w przypadku par, które pochodziły z parafii, gdzie nie było kapłanów. Należało upewnić się, czy nupturieneci

⁴⁸ Tamże, k. 291.

⁴⁹ Tamże, k. 319.

⁵⁰ Tamże, k. 365.

⁵¹ Tamże, k. 395.

⁵² Tamże, k. 455.

⁵³ W normalnych warunkach post eucharystyczny obowiązywał od północy do momentu przyjęcia Komunii św.

są stanu wolnego i czy nie ma przeszkód uniemożliwiających zawarcie małżeństwa. O udzielonej dyspensie należało poinformować kurię diecezjalną⁵⁴.

Na uwagę zasługuje orędzie bp. Kubiny skierowane do duchownych i wiernych z okazji poświęcenia diecezji i poszczególnych parafii Niepokalanemu Sercu Maryi z 20 lutego 1943 roku. Z okazji czwartej rocznicy koronacji papieża Piusa XII przypadającej na dzień 10 marca, biskup przypomniał, jak wiele wysiłku włożył Ojciec św., aby nie dopuścić do wybuchu wojny, a później do jej jak najszybszego zakończenia. Jego starania okazały się jednak nieskuteczne. Mając ograniczone możliwości działania na forum politycznym papież rozwinął szeroką akcję charytatywną. W celu uproszenia pokoju dla świata dokonał jego poświęcenia Niepokalanemu Sercu Maryi. Idąc za przykładem Ojca św. biskup postanowił dokonać analogicznego aktu w odniesieniu do diecezji częstochowskiej. Stosowne uroczystości miały zostać zorganizowane w dniu 14 marca 1943 roku. W tym dniu w każdej parafii miała zostać odprawiona uroczysta suma z wystawieniem Najświętszego Sakramentu i odmówieniem aktu zawierzenia. Tam, gdzie zorganizowanie uroczystości było niemożliwe, wierni mieli odmówić akt zawierzenia prywatnie⁵⁵.

Bp Kubinę niepokoił fakt pobierania przez niektórych duchownych zbyt wygórowanych opłat za posługi religijne. Ta kwestia została podniesiona w piśmie skierowanym do księży dziekanów z 12 stycznia 1940 roku. Takie zachowanie w sytuacji powszechnej nędzy było niedopuszczalne. Stawało się ono pretekstem do szerzenia nienawiści wobec Kościoła. Kapłani dopuszczający się tego procederu mieli zostać ukarani suspensą. Biskup zachęcił księży, aby dzielili ze swoimi wiernymi nędzę i biedę, a nawet byli gotowi zrezygnować na ich rzecz z tego, co im się słusznie należało. Na żądanie władz niemieckich przekazał im taksę za posługi religijne obowiązującą w okresie przedwojennym. Zaznaczył, że nie powinno się pobierać większych opłat niż tam określone, chyba że wierni dobrowolnie złożą wyższą ofiarę⁵⁶. Biskup prosił duchownych, aby swoim postępowaniem nie wywoływali u wiernych zgorszenia⁵⁷. W piśmie skierowanym do ks. dr. Walentego Kotta z Wieruszowa z dnia 19 listopada 1940 roku pisał „[...] w dzisiej-

⁵⁴ AACz, sygn. KB 1, k. 467.

⁵⁵ Tamże, k. 409-411.

⁵⁶ Tamże, k. 329.

⁵⁷ Tamże, k. 397.

szych szalenie smutnych czasach, my kapłani powinniśmy żyć i działać wzorcowo, powinniśmy świecić przykładem wiary i miłości, zgody i cierpliwości, abnegacji i poświęcenia, rozwagi, spokoju i roztropności. W takich czasach nasze nastawienie kapłańskie powinno być heroiczne, jedynym naszym hasłem powinny być słowa św. Pawła Ap.: «miłość Chrystusa przynagła nas». [...] Wobec ogólnej biedy, każdy ksiądz powinien Panu Bogu dziękować, jeżeli ma choć najskromniejsze mieszkanie i najskromniejsze utrzymanie. Życie kapłana powinno być ciche i skromne. Należy unikać różnych wizyt po parafii i nie przyjmować gości u siebie, chyba, że tego wymagają względy duszpasterskie. Należy rozwinąć jak najintensywniejszą działalność religijną w kościele, dbać o piękne nabożeństwa, o głębokie kazania na tle katechetycznych prawd wiary, o częstą Komunię św. Przecież życie religijne jest jedyną ostoją i pociechą znękaney ludzkości⁵⁸.

W warunkach wojennych sytuacja finansowa instytucji diecezjalnych – kurii, seminarium duchownego i domu księży emerytów była bardzo ciężka. W związku z tym bp Kubina w październiku 1940 roku zwrócił się do księży, aby w miarę możliwości wsparli wyżej wymienione dzieła i przypomniał o obowiązkowych świadczeniach w tym zakresie. Postanowił, aby ofiary składane na tacę w I niedzielę miesiąca były przeznaczone na potrzeby diecezji. Kwestia ta powracała w pismach adresowanych do duchowieństwa z 20 września 1941 roku i 24 października 1941 roku. Biskup zwrócił się również do wiernych z osobnym apelem o wsparcie instytucji diecezjalnych, a szczególnie Seminarium duchownego. Spotkał się on z pozytywnym odzewem, za co serdecznie podziękował w piśmie z 6 grudnia 1941 roku⁵⁹.

Bp Kubina dużą wagę przywiązywał do działalności dobroczynnej. Jej prowadzeniem w Częstochowie zajmował się Polski Komitet Opiekuńczy (PKOp). W jego szeregach z polecenia biskupa Kubiny w początkowym okresie działali kapłani – ks. Klemens Gawlikowski i ks. Wojciech Mondry. Później zostali z niego usunięci na żądanie Niemców⁶⁰. Z PKOp współpracowały instytucje kościelne, zwłaszcza zakonne. Prowadziły one kuchnie dla najbiedniejszych. Nieocenioną rolę w tym względzie odegrały Siostry Zmartwychwstanki z siostrą

⁵⁸ AACz, sygn. AP 271, Pismo bp. Kubiny do ks. Walentego Kotta z Wieruszowa z 19 listopada 1940 r., brak paginacji.

⁵⁹ AACz, sygn. KB. 1, kk. 305, 353-355, 359, 367.

⁶⁰ Z. GRZĄDZIELSKI, *Działalność Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Częstochowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939 – 1945*, ZCz 11 (1976), 171-194.

Zofią Szulc na czele⁶¹. Z ich pomocy korzystała ludność wysiedlona z terenów włączonych do Rzeszy, jak również mieszkańcy Warszawy, którzy opuścili stolicę po upadku powstania warszawskiego jesienią 1944 roku⁶². Działalność dobroczynna była również świadczona wobec polskich robotników przeznaczonych do przymusowej pracy w III Rzeszy, przetrzymywanych w obozie przejściowym zlokalizowanym w Częstochowie przy ul. Jasnogórskiej⁶³. Nie była z niej wyłączona ludność żydowska i cygańska, a nawet więźniowie z więzienia na Zawodziu⁶⁴. Należy zaznaczyć, że mimo wyjątkowo trudnej sytuacji materialnej kapłani powiatu wieluńskiego wspierali finansowo dzieła diecezjalne. Przykładem może być ks. Stanisław Rychlewski z Praszki, który 19 października 1940 roku przesłał na potrzeby Kurii Diecezjalnej kwotę 50 RM, oraz duszpasterze ludności polskiej w powiecie wieluńskim ks. Józef Kubica i ks. Józef Pruchnicki, którzy na potrzeby diecezjalne regularnie przesyłali bliżej nieokreślone ofiary⁶⁵.

Troska o powołania kapłańskie zawsze należała do najważniejszych zadań w posłudze pastoralnej biskupa Kubiny. Pasterz Kościoła częstochowskiego, idąc za wskazaniem papieża Piusa XII zawartymi w Motu proprio z 4 lutego 1941 roku, powołał 22 czerwca 1944 roku Papieskie Dzieło Powołań Kapłańskich w diecezji częstochowskiej. Jego zadaniem było pogłębienie rozumienia znaczenia i godności sakramentu kapłaństwa, budzenie, pielęgnowanie i popieranie powołań kapłańskich oraz zachęcanie i gromadzenie wiernych na modlitwie w tej intencji. Już w okresie przedwojennym liczba duchownych była niewystarczająca. Statystycznie na jednego kapłana przypadało 3.000 wiernych. W okresie wojennym na skutek eksterminacyjnej polityki niemieckiego okupanta

⁶¹ M.L. MISTECKA, *Życiorys matki Zofii Szulc*, w: *Matce Zofii Szulc CR*, Rzym 1981, 8.

⁶² AACz, sygn. KB 1, k. 487-489; F. SOBALSKI, *Materiały dotyczące „exodusu” ludności Warszawy znajdujące się w zespole akt Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Częstochowie (1940 – 1945)*, „Rocznik Warszawski” 16 (1981), 401-409; J. ZWIĄZEK, *Apel biskupa Teodora Kubiny do katolików Częstochowy w sprawie pomocy dla ludności Stolicy wypędzonej po Powstaniu Warszawskim*, w: *Teologia i życie*, Częstochowa 1994, 509-516.

⁶³ J. ZWIĄZEK, *Opieka duszpasterska nad robotnikami polskimi w obozie przejściowym w Częstochowie (1943 – 1944)*, CzWD (1979) 4-5, 86-89.

⁶⁴ TENŻE, *Kościół częstochowski*, 501-504.

⁶⁵ AACz, sygn. AP 184, Pismo ks. Stanisława Rychlewskiego z Praszki z 19 października 1940 r., brak paginacji; J. Związek, *Wspomnienia ks. Józefa Kubicy (1911 – 1952) o pracy duszpasterskiej w powiecie wieluńskim w okresie okupacji hitlerowskiej*, w: *Wspomnienia wojenne 1939 – 1945 księży diecezji częstochowskiej*, oprac. J. Kapuściński – J. Związek, Częstochowa 2012, 153.

ta dysproporcja jeszcze bardziej się pogłębiła. Głównym moderatorem Papieskiego Dzieła Powołań Kapłańskich diecezji częstochowskiej został mianowany ks. dr Stanisław Czajka – rektor Częstochowskiego Seminarium Duchownego i ks. Jan Domarańczyk – ojciec duchowny Seminarium. Moderatorami dla części diecezji znajdującej się w granicach GG zostali ks. Wojciech Mondry, a dla części znajdującej się w Rzeszy ks. Stanisław Grzywak i ks. dr Władysław Pająk. Biskup zaprowadził również tzw. „soboty kapłańskie”. Przypadały one w sobotę po I piątku miesiąca. Odprawiano wówczas Mszę Świętą wotywną o Jezusie Najwyższym i Wiecznym Kapłanie i przy wystawionym Sanctissimum odmawiano modlitwę Piusa XII o powołania kapłańskie. W niedzielę poprzedzającą zaprowadzenie „soboty kapłańskiej” w parafii należało wygłosić kazanie o znaczeniu i godności tego sakramentu i zachęcić wiernych do licznego udziału w stosownych nabożeństwach. Choć pismo bp. Kubiny nie odnosiło się bezpośrednio do części diecezji częstochowskiej w Kraju Warty, to trudno sobie wyobrazić, aby posługujący tam kapłani nie zabiegali zgodnie z przesłaniem biskupiego listu o nowe powołania kapłańskie⁶⁶.

6. Obraz życia religijnego w Warthegau w świetle korespondencji

Godnym podkreślenia jest fakt, że bp Kubina był doskonale zorientowany w warunkach pracy duszpasterskiej w części diecezji włączonej do Warthegau. Był o nich szczegółowo informowany przez kapłanów tam pracujących. Grozę pierwszych dni wojny nakreślili w swoich listach ks. Wincenty Przygodzki z Wielunia i ks. Bolesław Lis z Działoszyna. Ks. Wincenty Przygodzki w chwili bombardowania miasta we wczesnych godzinach porannych 1 września 1939 roku opuścił miasto. Powrócił do niego po 14 dniach tułaczki. W wyniku bombardowania kościół parafialny i plebania zostały zniszczone. Był zmuszony zamieszkać w domu prywatnym na peryferiach miasta przy ul. Słowackiego. Msze Święte odprawiał w kościele klasztorным siostr bernardynek. Świątynia ta, położona na obrzeżach miasta, nie doznała większych uszkodzeń. Podobnie rzecz się miała z Gimnazjum Biskupim. Jedyne sala gimnastyczna została zniszczona. Wybite zostały również wszystkie szyby. Landrat wieluński Oldwig von Natzmer polecił ks. Przygodzkiemu upo-

⁶⁶ AACz, sygn. KB 1, k. 475.

rządkowanie budynków szkolnych⁶⁷. W piśmie z 15 października 1939 roku ks. Bolesław Lis opisywał dramatyczny obraz parafii Działoszyn, zbombardowanej i spalonej przez niemieckiego okupanta w pierwszych dniach wojny. W związku z tym, że plebania i budynki gospodarcze zostały zniszczone, zamieszkał w miejscowości Szczyty. Tam odprawiał Msze Święte w dni powszednie. Prosił bp. Kubinę o zgodę na przechowywanie Najświętszego Sakramentu w kaplicy w Szczytach. Tylko w niedzielę i święta odprawiał Msze Święte w kościele parafialnym w Działoszynie. Kancelarię parafialną również zorganizował w Szczytach. Dowiedziawszy się o zamiarze odwiedzania parafii powiatu wieluńskiego przez bp. Kubinę, zaprosił pasterza Kościoła częstochowskiego do Działoszyna⁶⁸.

Również następcą ks. Lisa na stanowisku administratora parafii Działoszyn ks. Zygmunt Pomian w liście z 5 maja 1940 roku przedstawił trudności jakie napotkał w pracy duszpasterskiej. Podstawowym problemem był brak środków finansowych potrzebnych do wyremontowania kościoła i odbudowy plebanii i budynków gospodarczych. Samo oszklenie świątyni wyceniono na 1.000 zł. Tymczasem dochody parafii wynosiły 300 zł na miesiąc. 80-85% Działoszyna została zniszczona. Ludność myślała o odbudowie swoich domostw. Nie była w stanie wspomóc koniecznych remontów. Na domiar złego parafię nawiedziła powódź i grad, które wyrządziły dodatkowe szkody. Blisko 2.000 młodych parafian wywieziono na roboty przymusowe w głąb Rzeszy. Informował, że mieszkanie z którego korzystał miało zostać zajęte przez żandarmerię. W dniu 29 kwietnia 1940 roku został aresztowany przez gestapo i osadzony w więzieniu w Wieluniu. Na drugi dzień odzyskał wolność. Ks. Pomian zwrócił się z gorącą prośbą o przeniesienie na inną placówkę duszpasterską⁶⁹. Bp Kubina w liście z 8 maja 1940 roku oznajmił mu, że jest to w obecnej sytuacji niemożliwe. Prosił o wytrwanie na powierzonym stanowisku⁷⁰.

Z miesiąca na miesiąc warunki pracy duszpasterskiej stawały się coraz trudniejsze. Znalazło to również odzwierciedlenie w pismach kapłanów do bp. Kubiny. Doskonałym przykładem może być pismo ks. Sta-

⁶⁷ AKMCz, sygn. 133/320, Pismo ks. Wincentego Przygodzkiego z 19 września 1939 r., brak paginacji.

⁶⁸ AKMCz, sygn. 133/109, Pismo ks. Bolesława Lisa z Działoszyna do bp. Kubiny z 15 października 1939 r., brak paginacji.

⁶⁹ Tamże, Pismo ks. Zygmunta Pomiana do bp. Kubiny z 5 maja 1940 r., brak paginacji.

⁷⁰ Tamże, Pismo bp. Kubiny do ks. Zygmunta Pomiana z 8 maja 1940 r., brak paginacji.

niślawia Waclawika z Sokolnik z 7 czerwca 1941 roku, w którym pisał: „U nas atmosfera coraz przykrzejsza, żyjemy w ciągłych obawach”. Były one spowodowane zapowiedzią zajęcia tymczasowej kaplicy zorganizowanej w remizie strażackiej na rzecz niemieckiej organizacji, jak również usunięcia krzyży i kapliczek przydrożnych oraz konfiskaty majątków ziemskich⁷¹. Ks. Leopold Berent z Rudnik w piśmie z 13 września 1941 roku powiadał o zamknięciu kościoła i odebraniu kluczy. Parafia przestała niemal istnieć na skutek wysiedlenia jej mieszkańców. Kontakt z komisarzem biskupim ks. Franciszkiem Wtorkiewiczem był niemożliwy⁷².

Ks. Franciszek Kruszyński z Kadłuba w piśmie z 8 maja 1941 roku wyjaśniał, że trudna sytuacja materialna parafii w powiecie wieluńskim wiąże się z rozporządzeniem z dnia 1 kwietnia 1940 roku, na mocy którego zakazane zostały wszelkie zbiórki pieniędzy w postaci tradycyjnej tacy czy ofiar składanych do puszek. Została również wprowadzona taksa za usługi religijne. Ta kwestia powracała również w pismach innych duchownych⁷³.

W korespondencji poruszana była kwestia mieszkaniowa. Obok wspomnianych ks. Lisa i ks. Pomiana z parafii Działoszyn, zmuszonych do zamieszkania w we wsi Szczyty, również inni kapłani podejmowali ten wątek. Ks. Zenon Cwilong z Sulmierzyc w piśmie z 12 lipca 1940 roku relacjonował, że plebania została zajęta przez 11 niemieckich strażników granicznych⁷⁴. Również plebania i wikariatka w Wiewcu zostały zajęte przez urzędników straży celnej. Ks. proboszczowi Stanisławowi Ogłazy początkowo pozwolono pozostać w jednym z pokoi. 29 maja 1941 roku został jednak z niego wyrzucony. Plebanię przejęła niemiecka organizacja młodzieżowa. Proboszczowi pozwolono zabrać ze sobą kilka ubrań i książek. Schronienie znalazł w organistowce. Po 2 tygodniach musiał ją jednak opuścić. Zamieszkał wówczas w prywatnym domu u p. kościelnego⁷⁵. W wyniku pożaru, jaki nawiedził Ostrówek,

⁷¹ AACz, sygn. AP 242, Pismo ks. Stanisława Waclawika z Sokolnik do bp. Kubiny z 7 czerwca 1941 r., brak paginacji.

⁷² AACz, sygn. AP 249, Pismo ks. Leopolda Berenta z Rudnik do bp. Kubiny z 13 września 1941 r., brak paginacji.

⁷³ AKMCz, sygn. 133/130, Pismo ks. Franciszka Kruszyńskiego z Kadłuba do bp. Kubiny z 8 maja 1941 r., brak paginacji; AACz, sygn. AP 242, Pismo ks. S. Waclawika z Sokolnik do bp. Kubiny z 7 czerwca 1941 r., brak paginacji.

⁷⁴ AKMCz, sygn. 133/302, Pismo ks. Zenona Cwilonga z Sulmierzyc do bp. Kubiny z 6 lipca 1940 r., brak paginacji.

⁷⁵ AKMCz, sygn. 133/327, Pismo ks. Stanisława Ogłazy z Wiewca do bp. Kubiny z 17 grudnia 1940 r., brak paginacji; tamże, Pismo ks. Stanisława Ogłazy z Wiewca do

spłonęła plebania i budynki gospodarcze. W konsekwencji ks. Bolesław Sokół zamieszkał u jednego z parafian. Warunki mieszkaniowe były bardzo ciężkie, ponieważ wszyscy musieli zmieścić się w jednej izbie⁷⁶. O wyrzuceniu z mieszkania w piśmie z dnia 13 września 1941 roku informował ks. Leopold Berent z Rudnik⁷⁷.

Kapłani powiadamiali korespondencyjnie biskupa o wakujących parafiach i dokonywanych zmianach personalnych. Ks. Wincenty Przygodzki prosił o przysłanie do pomocy nowego księdza wikariusza, ponieważ dotychczasowy ks. Józef Małek nie powrócił z wojennej tułaczki. Informował również, że parafie w Czarnożyłach i Raczynie są pozbawione opieki duszpasterskiej⁷⁸. Ks. Franciszek Deja ze zgromadzenia Misjonarzy św. Rodziny w piśmie z 18 listopada 1939 roku informował biskupa o aresztowaniu i osadzeniu w więzieniu w Radogoszczy proboszcza parafii Wieluń ks. Wincentego Przygodzkiego. Nic pewnego nie było wiadomo o losie ks. Jana Krawieckiego z Naremic. Ks. Przygodzki tuż przed swoim aresztowaniem 3 listopada 1939 roku wyznaczył ks. Deję na administratora tej parafii. Opieki duszpasterskiej pozbawione były również parafie w Sokolnikach i Ochędzynie⁷⁹. Ks. Adolf Gozdek w piśmie z 18 września 1940 roku informował, że ks. W. Adamus z Pajęczna zamienił się na stanowisko wikariusza z ks. Tadeuszem Ojrzyńskim z Brzeźnicy⁸⁰. Ks. Stanisław Waclawik w piśmie z 12 kwietnia 1941 roku powiadamiał o przejęciu pracy duszpasterskiej w parafii Walichnowy⁸¹, a w piśmie z 18 czerwca 1941 roku o wakującej parafii Galewice. Proponował, aby administrację tej parafii powierzyć ks. Mieczysławowi Mazankowi z Czastar⁸². Z kolei

bp. Kubiny z 9 lipca 1941 r., brak paginacji.

⁷⁶ ADK, Akta parafii Ostrówek, sygn. brak, Pismo ks. Bolesława Sokoła z Ostrówka do bp. Kubiny z 8 lutego 1940 r., brak paginacji.

⁷⁷ AACz, sygn. AP 249, Pismo ks. Leopolda Berenta z Rudnik do bp. Kubiny z 13 września 1941 r., brak paginacji.

⁷⁸ AKMCz, sygn. 133/320, Pismo ks. Wincentego Przygodzkiego z Wielunia do bp. Kubiny z 19 września 1939 r., brak paginacji.

⁷⁹ AKMCz, sygn. 133/209, Pismo ks. Franciszka Dyja do bp. Kubiny z 18 listopada 1939 r., brak paginacji.

⁸⁰ AKMCz, sygn. 133/19, Pismo ks. dr. Adolfa Gozdka z Brzeźnicy do bp. Kubiny z 18 września 1940 r., brak paginacji.

⁸¹ ADK, Akta parafii Sokolniki, sygn. brak, Pismo ks. Stanisława Waclawika z Sokolnik do bp. Kubiny z 12 kwietnia 1941 r., brak paginacji.

⁸² ADK, Akta parafii Sokolniki, sygn. brak, Pismo ks. Stanisława Waclawika do bp. Kubiny z 18 czerwca 1941 r., brak paginacji.

ks. B. Sokół z Ostrówka w piśmie z 8 lutego 1940 roku informował o przejściu administracji parafii Lututów przez ks. Jana Wujka⁸³. Ks. Józef Piekliński prosił o zgodę na objęcie opieką duszpasterską parafii Jaworzno, opuszczonej przez ks. Leopolda Berenta z Rudnik⁸⁴.

Z korespondencji wyłania się obraz życia religijnego wiernych w warunkach wojennych. Ks. Apolinary Karczewski z parafii Mierzyce w piśmie z 7 kwietnia 1940 roku opisywał tłumy wiernych uczestniczących w niedzielnych nabożeństwach. Jeden z kapłanów odprawiał Mszę Świętą, a drugi nieustannie spowiadał. W środy i piątki ks. Karczewski razem z ks. wikariuszem odwiedzali wiernych mieszkających w wioskach należących do parafii. W trakcie tych wizyt spowiadali osoby w podeszłym wieku, niepełnosprawnych, matki oczekujące potomstwa i opiekujące się małymi dziećmi⁸⁵. Z kolei ks. Julian Konieczny z Rząśni w piśmie z 8 sierpnia 1941 roku pisał, że do czasu łapanki przeprowadzonej przez gestapo w lipcu 1941 roku frekwencja na niedzielnych nabożeństwach była bardzo wysoka. Świadczyła o tym liczba przyjmujących Komunię św. Od I niedzieli Adwentu do sierpnia 1941 roku do Komunii św. przystąpiło 7.250 wiernych. Spowiedź odbywała się tylko w niedzielę. W związku z tym obowiązek spowiedzi i Komunii św. wielkanocnej rozłożono na wszystkie niedziele i święta. Przygotowanie dzieci do I Komunii św. również odbywało się tylko w niedzielę. W imieniu parafian prosił biskupa, aby mógł odprawiać dwie Msze Święte Jedną w intencji rodzin, aby wpatrzone w przykład św. Rodziny odznaczały się chrześcijańskim męstwem i ufnym zdaniem się na wolę Bożą, a drugą o opiekę nad Kościołem, duchowieństwem i parafią. Ubolewał, że w warunkach okupacyjnych zorganizowanie pielgrzymki na Jasną Górę jest niemożliwe⁸⁶. Z poziomu życia religijnego swojej parafii był również zadowolony ks. Stanisław Waclawik z Sokolnik. Z radością pisał o tłumie wiernych, w tym również młodzieży, uczestniczących w nabożeństwach i przystępujących do spowiedzi św⁸⁷.

⁸³ ADK, Akta parafii Ostrówek, sygn. brak, Pismo ks. Bolesława Sokoła z Ostrówka do bp. Kubiny z 8 lutego 1940 r., brak paginacji.

⁸⁴ AACz, sygn. AP 249, Pismo ks. Józefa Pieklińskiego do bp. Kubiny z 15 września 1941 r., brak paginacji.

⁸⁵ AKMCz, sygn. 133/194, Pismo ks. Apolinarego Karczewskiego z parafii Mierzyce do bp. Kubiny z 7 kwietnia 1940 r., brak paginacji.

⁸⁶ AKMCz, Akta parafii Rząśnia, sygn. brak, Pismo ks. Juliana Koniecznego z Rząśni do bp. Kubiny z 8 sierpnia 1941 r., brak paginacji.

⁸⁷ ADK, Akta parafii Sokolniki, sygn. brak, Pismo ks. Stanisława Waclawika do bp. Kubiny z 24 listopada 1940 r., brak paginacji.

Konfiskata majątku kościelnego była częstym wątkiem w listach kapłanów powiatu wieluńskiego do bp. Kubiny. Ks. Maciej Namysło w piśmie z 19 listopada 1940 roku powiadał biskupa, że w dniu 15 listopada 1940 roku władze niemieckie skonfiskowały gospodarstwo rolne należące do parafii, budynki gospodarcze, inwentarz żywy i martwy, a przede wszystkim akta stanu cywilnego, które zostały wywiezione do Pabianic⁸⁸. O konfiskacie ksiąg parafialnych w parafii Mierzyce dokonanej 1 września 1940 roku informował bp. Kubinę ks. Apolinary Karczewski w piśmie z dnia 31 grudnia 1940 roku⁸⁹. Wobec zapowiedzianego usunięcia krzyży przydrożnych w Osjakowie bp Kubina w piśmie do Emanuela Hadasia nakazywał umieszczenie ich na cmentarzu grzebalnym⁹⁰. Ks. Zenon Cwilong z Sulmierzyc w piśmie z 12 lipca 1940 roku powiadał o konfiskacie 9 morgów ziemi uprawnej, 2 koni, 3 krów i narzędzi rolnych⁹¹.

Bp Kubina niósł pomoc kapłanom znajdującym się w szczególnie ciężkiej sytuacji materialnej. Ks. Bolesławowi Sokołowi z Ostrówka przekazał 34 intencje mszalne. Jego parafię nawiedził pożar, który pozbawił dorobku całego życia wielu wiernych. Mieszkali oni po kilka rodzin w ocalałych domostwach. Wobec zaistniałej sytuacji nie byli w stanie utrzymać swojego duszpasterza⁹².

Biskup Kubina w miarę możliwości starał się odpowiadać na pytania i prośby przedkładane przez duchownych. W dniu 29 listopada 1939 roku odpowiadając na pismo ks. Wincentego Glassa z Lututowa wyraził zgodę na sprawowanie Najświętszej Eucharystii w domu prywatnym⁹³. Pismem z dnia 22 stycznia 1940 roku, odnosząc się do prośby ks. Apolinarego Karczewskiego z Mierzyc, zezwolił na odprawianie raz w miesiącu cichej Mszy Świętej w kaplicy w Łaszewie i w sali strażackiej w Krzeczowie⁹⁴. W piśmie z 18 września 1940 roku proboszcz w Brzeź-

⁸⁸ AKMCz, sygn. 133/182, Pismo ks. Macieja Namysła do bp. Kubiny z 19 listopada 1940 r., brak paginacji.

⁸⁹ AKMCz, sygn. 133/194, Pismo ks. Apolinarego Karczewskiego z Mierzyc do bp. Kubiny z 31 grudnia 1940 r., brak paginacji.

⁹⁰ AKMCz, sygn. 133/218, Pismo ks. Emanuela Hadasia z Osjakowa do bp. Kubiny z 9 września 1941 r., brak paginacji.

⁹¹ AKMCz, sygn. 133/302, Pismo ks. Zenona Cwilonga z Sulmierzyc do bp. T. Kubiny z 6 lipca 1940 r., brak paginacji.

⁹² ADK, Akta parafii Ostrówek, sygn. brak, Pismo ks. Bolesława Sokoła z Ostrówka do bp. Kubiny z 8 lutego 1940 r., brak paginacji.

⁹³ AACz, sygn. AP 44, Pismo bp. Kubiny do ks. Wincentego Glassa z Lututowa z 29 listopada 1939 r., brak paginacji.

⁹⁴ AKMCz, sygn. 133/194, Pismo bp. Kubiny do ks. Apolinarego Karczewskiego z

nicy ks. dr Adolf Gozdek ubolewał, że część jego parafian, mieszkańców wsi Kruplin i Prusicko, została oddzielona od kościoła parafialnego w Brzeźnicy kordonem granicznym. Stanowiło to poważne utrudnienie w wypełnianiu obowiązków religijnych, a zwłaszcza w uczestnictwie w niedzielnej Mszy Świętej. Granica między Warthegau a Generalnym Gubernatorstwem była bowiem pilnie strzeżona. W związku z tym ks. Gozdek prosił bp. Kubinę o zezwolenie na utworzenie kaplicy we wsi Kruplin i Prusicko i odprawianie tam Mszy Świętej⁹⁵. Biskup Kubina pismem z dnia 26 września 1940 roku przychyłając się do prośby ks. Gozdka zezwolił na utworzenie kaplic w w/w miejscowościach i na odprawianie tam Mszy Świętej i innych nabożeństw⁹⁶. Z podobnym problemem borykał się ks. Stanisław Ogłaza z Wiewca. Również przez terytorium jego parafii przebiegała granica, która odcięła od kościoła parafialnego mieszkańców wsi Wola Wiewiecka w Generalnym Gubernatorstwie. Po uzyskaniu przepustki i zgody księdza dziekana, co niedzielę odprawiał tam Msze Święte z nauką. Odbywały się one w domu prywatnym, mogącym pomieścić 150 osób. Starania o zgodę na odprawianie Mszy Świętej w sali szkolnej nie przyniosły pożądanego efektu. Prosił bp. Kubinę o zezwolenie na udzielanie sakramentów świętych w prowizorycznej kaplicy w Woli Wiewieckiej. Nie wszyscy mieszkańcy byli w stanie dojść do oddalonej o 7 km parafii w Jedlnie. Obawiając się swojego aresztowania prosił biskupa Kubinę o udzielenie tymczasowej władzy duszpasterskiej do udzielania chrztów, ślubów i pogrzebów proboszczowi z Jedlna nad mieszkańcami wsi Wola Wiewiecka i Praca, a proboszczowi z Lgoty nad Otoczem i Pieńkami Krzywanickimi. Kolejna prośba dotyczyła zgody na przenoszenie obchodu świąt na niedzielę, w przypadku niemożliwości ich celebrowania w zwykły dzień tygodnia. Zwracał się o udzielenie misji kanonicznej do nauki religii w szkole powszechnej w Woli Wiewieckiej dla nauczycieli Stanisława Ochmańskiego i Stanisława Wójciszka. Prosił o dyrektywę, jak postąpić wobec możliwości przejęcia kościoła na rzecz niemieckich osiedleńców lub propozycji wspólnego jej użytkowania. Bp Kubina w piśmie z 30 grudnia 1940 roku pozytywnie odniósł się do przedłożonych prośb. Zezwolił na udzielania sakramentów świętych w kaplicy w Woli Wie-

Mierzyc z 22 stycznia 1940 r., brak paginacji.

⁹⁵ AKMCz, sygn. 133/19, Pismo ks. Adolfa Gozdka z Brzeźnicy do bp. T. Kubiny z 18 września 1940 r., brak paginacji.

⁹⁶ Tamże, Pismo bp. Kubiny do ks. A. Gozdka z 26 września 1940 roku, brak paginacji.

wieckiej i na przenoszenie świąt przypadających w dzień powszedni na niedzielę. W przypadku niebezpieczeństwa zbezczeszczenia świątyni polecał przenieść Najświętszy Sakrament w inne godne miejsce. Udzielił misji kanonicznej do nauczania religii w szkole powszechnej w Woli Wiewieckiej wspomnianym nauczycielom⁹⁷.

Niektórzy duchowni zwracali się do biskupa Kubiny w prywatnych sprawach. Przykładem może być ks. Aureliusz Chwiłowicz z Pajęczna, który prosił biskupa o interwencje w sprawie swojego bratanka ks. Mieczysława Chwiłowicza, przebywającego w obozie jenieckim. Przed wojną pełnił on funkcję dyrektora Gimnazjum Biskupiego im. Jana Długosza we Włocławku. Był bardzo cenionym i szanowanym wychowawcą. Nie zajmował się działalnością polityczną. Tak jak wielu innych duchownych padł ofiarą niemieckiego okupanta. Ks. Aureliusz Chwiłowicz liczył, że bp Kubina przedstawi sprawę kard. A. Bertramowi i dzięki wspólnym zabiegom jego bratanek odzyska wolność. Niestety nie zachowała się żadna dokumentacja, na podstawie której moglibyśmy stwierdzić, czy bp Kubina poczynił jakiegokolwiek zabiegi w tej sprawie⁹⁸. Z kolei ks. dr Walenty Kott z Wieruszowa w piśmie z 3 listopada 1940 roku prosił o przeniesienie na inną placówkę duszpasterską dotychczasowego wikariusza ks. Karola Kościowa, z którym nie mógł dojść do porozumienia⁹⁹.

Biskup Kubina był również szczegółowo informowany o przebiegu prac materialnych w parafiach. Ks. Stanisław Waclawik z Sokolnik informował o uprzątnięciu placu, na którym stał modrzewiowy kościół spalony przez Niemców 3 września 1939 roku. Tymczasowa kaplica została urządzona w remizie strażackiej. Odbudowano zabudowania gospodarcze – stodołę, oborę, wozownie, pralnie i klozet, postawiono również nowe ogrodzenie¹⁰⁰. Mimo starań nie udało się jednak uzyskać zgody na budowę organistówki¹⁰¹. Ks. Jan Szyca z Ożarowa w piśmie

⁹⁷ AKMCz, sygn. 133/327, Pismo bp. Kubiny do ks. Stanisława Ogłazy z 30 grudnia 1940 r., brak paginacji.

⁹⁸ AACz, sygn. AP 253, Pismo ks. Aureliusza Chwiłowicza z Pajęczna do bp. Kubiny z 10 września 1940 r., brak paginacji.

⁹⁹ AACz, sygn. AP 271, Pismo ks. Walentego Kotta do bp. Kubiny z 3 listopada 1940 roku, brak paginacji.

¹⁰⁰ ADK, Akta parafii Sokolniki, sygn. brak, Pismo ks. Stanisława Waclawika do bp. Kubiny z 24 listopada 1940 r., brak paginacji.

¹⁰¹ AACz, sygn. AP 242, Pismo ks. Stanisława Waclawika z Sokolnik do bp. Kubiny z 7 czerwca 1941 r., brak paginacji.

z 28 stycznia 1941 roku z radością powiadamiał biskupa o dokończeniu budowy kościoła parafialnego i otoczeniu murem placu kościelnego oraz o założeniu ogrodu owocowego. Większość z tych prac wykonano w czasie wojny. Byłoby to niemożliwe bez poparcia niemieckiego dziedzica Ożarowa Kunniberta Meske. Od jego imienia zmieniono również nazwę Ożarowa na Meskewalde¹⁰².

Rzadkością w rzeczywistości okupacyjnej były listy wiernych do bp. Kubiny. Taki list zdecydowali się napisać wierni z parafii Makowiska. Zwrócili się do bp. Kubiny prośbą, aby ze względu na aresztowanie i wywiezienie do obozu w Dachau proboszcza ks. Władysława Wilczyńskiego biskup zechciał mianować nowym proboszczem ks. Franciszka Bara z Wąsosza, który często przybywał do ich miejscowości w celu udzielania posług religijnych¹⁰³.

Zakończenie

Biskup diecezji częstochowskiej Teodor Kubina już w okresie poprzedzającym wybuch wojny zorganizował wielką manifestację religijną w Częstochowie w dniu 5 września 1937 roku jako odpowiedź na fale prześladowania Kościoła katolickiego w Niemczech, a zwłaszcza zwalczanie kultu Matki Bożej Częstochowskiej wśród polskich robotników sezonowych i wśród polskich rodzin mieszkających na Górnym Śląsku. W wielu wypowiedziach wyrażał zaniepokojenie sytuacją polityczną zmierzającą do konfliktu zbrojnego. Gdy ten stał się faktem biskup po kilkudniowym pobycie w Koniecpolu powrócił do Częstochowy, w której pozostał do zakończenia okupacji. Niewątpliwie sprzyjającą okolicznością było pozostawienie Częstochowy w granicach Generalnego Gubernatorstwa, gdzie panowały stosunkowo najlepsze warunki dla Kościoła katolickiego. W świetle zarządzeń władz niemieckich bp Kubina, podobnie jak inni biskupi, których siedziby znajdowały się na terenie GG, stracił prawo do zarządzania terenami diecezji częstochowskiej włączonymi do III Rzeszy. W konsekwencji nie mógł przeprowadzać wizytacji kanonicznych ani udzielać sakramentu bierzmowania. W tej sytuacji postanowił wyznaczyć swoich delega-

¹⁰² AKMCz, sygn. 133/221, Pismo ks. Jana Szycy do bp. Kubiny z 28 stycznia 1941 roku, brak paginacji.

¹⁰³ AKMCz, sygn. 133/189, Pismo wiernych parafii Makowiska do bp. Kubiny z listopada 1942 r., brak paginacji.

tów z tytułem komisarza biskupiego do czuwania nad całością spraw kościelnych i kontaktów z władzami niemieckimi. W części diecezji częstochowskiej włączonej do Warthegau funkcję tę pełnił ks. Wincenty Przygodzki, a po jego wyjeździe do GG ks. Franciszek Wtorkiewicz. Bp Kubina podjął kwestię swobodnego wstępu na terytorium diecezji włączonej do Rzeszy w trakcie spotkania z generalnym gubernatorem Hansem Frankiem, jakie odbyło się w Radomiu w dniu 25 maja 1940 roku. Zabiegi biskupa nie przyniosły oczekiwanego rezultatu. Wobec niemożliwości przebywania na terenach włączonych do Rzeszy jedyną formą kontaktu z duchownymi i świeckimi były listy pasterskie oraz korespondencja o charakterze urzędowym i prywatnym. Biskup był szczegółowo informowany o sytuacji religijnej panującej na terytorium Warthegau. W korespondencji pojawiają się informacje dotyczące aresztowania duchownych, zniszczeń materialnych dokonanych na skutek działań wojennych i konfiskaty mienia kościelnego, frekwencji na niedzielnych nabożeństwach, dokonywanych remontów. Mimo narastającej fali prześladowania prosił kapłanów o nieopuszczanie swoich parafii i towarzyszenie wiernym w trudnej okupacyjnej rzeczywistości.

The Contacts of Bishop Teodor Kubina
with Priests and the faithful People
of Częstochowa Diocese
in so called the Country of Warta
in the Times of German Occupation 1939 – 1945
Summary

The bishop of Częstochowa diocese Teodor Kubina organised religious demonstration in Częstochowa on 5th September 1939, just before the outbreak of war. By this demonstration, people wanted to reply to persecution of Catholic Church in Germany especially countering the worship of Mary of Częstochowa among Polish temporary workers and families living in Upper Silesia. Kubina expressed his worried about political situation before the Second World War. When the war out broke he came back from Koniecpol where he had stayed and he was in Częstochowa during all war. Częstochowa was in quite good situation because this city was in General Government where the conditions for Catholic church were relatively the best. Bishop Kubina and others bishops lost his right to rule the diocese area joined to the Third Reich.

He couldn't carried out the canonic visits and administer the Sacrament of Confirmation. He designated his representatives to control church issues and contact with German authorities. Fr. W. Przygodzki was the representative in the part of Czestochowa diocese joined to Warthegau, and when he went to General Government he was replaced by fr. Wtorkiewicz. On 25th May 1940 Kubina met with Hans Frank – general governor and wanted to persuade him to let Kubina move freely in area of diocese joined to the Third Reich. This meeting wasn't successful. In this case the best alternative for contact with priests and secular people in the Third Reich were official and private correspondence. Bishop was informed about the religious situation in the Warthegau area. In the correspondence there were the following problems mentioned: the arresting, destructions and confiscation of Church possessions, absence during the Sunday Mass and services and renovations. Kubina asked priests not to leave their parishes but to stay with people.

Słowa kluczowe: Bp Teodor Kubina, diecezja częstochowska, Generalne Gubernatorstwo, Warthegau, ziemie wcielone, komisarz biskupi.

Keywords: Bp Teodor Kubina, Częstochowa diocese, General Government, Catholic Church, Warthegau, incorporated territories.

Bibliografia

I. Źródła

1. Rękopiśmienne

ARCHIWUM ARCHIDIECEZJI CZĘSTOCHOWSKIEJ IM. KS. W. PATYKIEWICZA W CZĘSTOCHOWIE

1. Akta Personalne

sygn.:

AP 44	Akta personalne ks. Wincentego Glassa
AP 176	Akta personalne ks. Wincentego Przygodzkiego
AP 184	Akta personalne ks. Stanisława Rychlewskiego
AP 227	Akta personalne ks. Franciszka Wtorkiewicza
AP 242	Akta personalne ks. Hipolita Zielińskiego
AP 249	Akta personalne ks. Leopolda Berenta
AP 253	Akta personalne ks. Aureliusza Chwiłowicza
AP 271	Akta personalne ks. Walentego Kotta

2. Księgi Biskupie i Kuralne

sygn.:

KB 1 Okólniki diecezjalne 1926 - 1944

ARCHIWUM DIECEZJALNE W KALISZU

Sygn.

brak Akta parafii Sokolniki

brak Akta parafii Ostrówek

ARCHIWUM KURII METROPOLITALNEJ W CZĘSTOCHOWIE

Sygn.:

133/19 Akta parafii Brzeźnica

133/109 Akta parafii Działoszyn

133/130 Akta parafii Kadłub

133/182 Akta parafii Łękińsko

133/189 Akta parafii Makowiska

133/194 Akta parafii Mierzyce

133/209 Akta parafii Naramice

133/218 Akta parafii Osjaków

133/221 Akta parafii Ożarów

133/302 Akta parafii Sulmierzyce

133/320 Akta parafii Wieluń

133/327 Akta parafii Wiewiec

brak Akta parafii Rząśnia

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W ŁODZI ODDZIAŁ W SIERADZU

sygn.:

110/85 Ankiety dotyczące przebiegu działań wojennych
i okupacji niemieckiej na terenie powiatu wieluńskiego

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W POZNANIU

SYGN.:

1176 Verordnung des Reichsstatthalters im Wartheland über religie
Vereinigungen und religionsgesellschaften im Reichsgau
Wartheland vom 13. Semptember 1941.

2. Źródła drukowane

Kubina T., *List pasterski z dnia 2 października 1938 r.*, WD 13 (1938) 5, 85-89.

Kubina T., *Orędzie arcybiskupa w sprawie Diecezjalnego Kongresu Eucharystycznego w Zawierciu*, WD 14 (1939) 4, 48-49.

- Kubina T., *W obronie czci Matki Boskiej. Przemówienie J.E. ks. T. Kubiny, wygłoszone na Jasnej Górze podczas wielkiej manifestacji religijnej społeczeństwa częstochowskiego w niedzielę dnia 5 września br., „Niedziela” 12 (1937) 37 (dodatek bez paginacji po s. 450).*
- Memoriał biskupów: T. Kubiny, J. Lorka, Cz. Kaczmarka do generalnego gubernatora H. Franka w sprawach kościelnych, wysiedlania ludności polskiej i akcji werbunkowej do pracy w III Rzeszy, w: Księga Sapieżyńska, red. J. Wolny – R. Zawadzki, t. 2, Kraków 1986, 402-403.*
- Memoriał II konferencji biskupów polskich Generalnego Gubernatorstwa do kanclerza Rzeszy Niemieckiej Adolfa Hitlera o sytuacji ludności polskiej, w: Księga Sapieżyńska, red. J. Wolny – R. Zawadzki, t. 2, Kraków 1986, 421-426.*
- Pro Memoria z informacjami o sytuacji Kościoła w Generalnym Gubernatorstwie wraz z listem biskupów T. Kubiny, Cz. Kaczmarka i J. Lorka do gubernatora H. Franka, w: Bóg i Jego polska owczarnia w dokumentach 1939 – 1945, oprac. K. Jasiewicz, Warszawa – Londyn 2009, 100-102.*
- Raport Delegatury Rządu RP na Kraj o nastrojach i postawach duchowieństwa katolickiego w Polsce z grudnia 1942 roku, w: Bóg i Jego polska owczarnia w dokumentach 1939 – 1945, oprac. K. Jasiewicz, Warszawa – Londyn 2009, 246-247.*
- Raport na temat położenia Kościoła katolickiego w Polsce w początkach 1943 roku, w: Bóg i Jego Polska owczarnia w dokumentach 1939 – 1945, oprac. K. Jasiewicz, Warszawa – Londyn 2009, 299-300.*
- Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942 – 1944), red. Z. Mazur – A. Pietrowicz – M. Rutowska, Poznań 2004, VII-IX.*
- Załącznik do pisma przewodniego Delegata Rządu RP na Kraj. Sprawozdanie M. Celta z rozmów z ks. J. Zięją i ks. T. Jachimowskim, przedstawicielem Episkopatu przy Delegaturze Rządu, w: Bóg i Jego polska owczarnia w dokumentach 1939 – 1945, oprac. K. Jasiewicz, Warszawa – Londyn 2009, 357- 361.*
- Zapis prośb trzech biskupów: T. Kubiny z Częstochowy, Cz. Kaczmarka z Kielc, J. Lorka z Sandomierza przedstawionych H. Frankowi w Radomiu w dniu 25 maja 1940 roku, w: Księga Sapieżyńska, red. J. Wolny – R. Zawadzki, t. 2, Kraków 1986, 403-404.*

II. Opracowania

- Bluźniercza napaść urzędowego pisma niemieckiego na cześć Matki Boskiej Częstochowskiej, „Niedziela” 12 (1937) 37, 454.*
- Bojarska B., *Napaść hitlerowskiego lotnictwa na Wieluń*, BGKKBZHwP 27 (1977), 13-25.
- Bonusiak W., *Polska podczas drugiej wojny światowej*, Rzeszów 2003.
- Broszat M., *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski*, tłum. E. Kazimierczak – W. Leder, Warszawa 1999.
- Dubicki T. – Majzner R., *Kampania wrześniowa*, w: *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego w czasie Polski Odrodzonej i drugiej wojny światowej 1918 – 1945*, red. R. Szwed, t. 3, Częstochowa 2006, 419-427.
- Dutkiewicz M., *Działania Wołyńskiej Brygady Kawalerii w składzie Armii Łódź w 1939 r.*, „Rocznik Łódzki” 30 (1981), 115-142.

- Fajkowski J. – Religa J., *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939 – 1945*, Warszawa 1981.
- Fijałkowski Z., *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983.
- Grządzielski Z., *Działalność Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Częstochowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939 – 1945*, ZCz 11 (1976), 171-194.
- Leszczyński K., *Działalność Einsatzgruppen policji bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 roku w świetle dokumentów*, BGKBZHwP 22 (1971), 7-290.
- Lubicz J. – Woliński J., *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec wyznań religijnych w Polsce w latach 1939 – 1945*, BGKBZHwP 9 (1957), 71-111.
- Łuczak Cz., *Arthur Greiser hitlerowski władca w Wolnym Mieście Gdańsku i w Kraju Warty*, Poznań 1997.
- Łuczak Cz., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Łuczak Cz., *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993.
- Madajczyk Cz., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Mistecka M.L., *Życiorys matki Zofii Szulc*, w: *Matce Zofii Szulc CR*, Rzym 1981.
- Olejnik T., *Wieluń – polska Guernica*, Wieluń 2009.
- Olejnik T., *Zbrodnie Wehrmachtu popełnione na ludności cywilnej powiatu wieluńskiego w okresie od 1 września do 25 października 1939 r.*, „Nad Górną Prosną” 1 (1971), 53-74.
- Olejnik T., *Zniszczenie miasta Wielunia 1 IX 1939 r. przez hitlerowskie lotnictwo w świetle literatury i źródeł*, w: *Wieluń miastem pokoju i pojednania. Centralne obchody 65. rocznicy wybuchu II wojny światowej i dnia weterana 1 września 2004 r.*, red. B. Abramek – J. Książek, Wieluń 2004, 45-54.
- Rybicki S., *Pod znakiem lwa i kruka*, Warszawa 1990.
- Sobalski F., *Materiały dotyczące „exodusu” ludności Warszawy znajdujące się w zespole akt Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Częstochowie (1940 – 1945)*, „Rocznik Warszawski” 16 (1981), 401-409.
- Sprawozdanie o położeniu Kościoła na ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie z początków okupacji*, w: *Bóg i Jego Polska owczarnia w dokumentach 1939 – 1945*, oprac. K. Jasiewicz, Warszawa – Londyn 2009.
- Sprawozdanie o położeniu Kościoła w Polsce w pierwszych miesiącach 1943 roku*, w: *Bóg i Jego Polska owczarnia w dokumentach 1939 – 1945*, oprac. K. Jasiewicz, Warszawa – Londyn 2009.
- Sziling J., *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939 – 1945* tzw. *Okręgi Rzeszy: Gdańsk-Prusy Zachodnie, Kraj warty i Regencja Katowicka*, Poznań 1970.
- Tomczyk Cz., *Diecezja częstochowska w latach okupacji hitlerowskiej 1939 – 1945*, w: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1978, 207-515.
- Kulesza W., *Zbrodnia i sprawy. Bombardowanie Wielunia w dniu 1 IX 1939 r. w świetle akt Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, w: *Wieluń miastem pokoju i pojednania. Centralne obchody 65. rocznicy wybuchu II wojny światowej i dnia weterana 1 września 2004 r.*, red. B. Abramek – J. Książek, Wieluń 2004, 13-16.

- Waszak S., *Bilans walki narodowościowej rządów Greisera*, „Przegląd Zachodni” (1946) 6, 481-510.
- Wolny J., *Abp Adam Stefan Sapieha w obronie narodu i Kościoła polskiego w czasie II wojny światowej*, w: *Księga Sapieżyńska*, red. J. Wolny – R. Zawadzki, t. 2, Kraków 1986, 203-473.
- Związek J., *Apel biskupa Teodora Kubiny do katolików Częstochowy w sprawie pomocy dla ludności Stolicy wypędzonej po Powstaniu Warszawskim*, w: *Teologia i życie*, Częstochowa 1994, 509-516.
- Związek J., *Aresztowanie i męczeństwo kapłanów ziemi wieluńskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Wieluński” 2 (2002), 5-36.
- Związek J., *Diecezja częstochowska w okresie okupacji hitlerowskiej (1939 – 1945)*, w: *Błogosławione choć trudne czasy. Siedemdziesięciopięćciolecie Kościoła Częstochowskiego*, red. J. Kowalski, Częstochowa 2000, 75-98.
- Związek J., *Działania wojsk hitlerowskich w pierwszych dniach II wojny światowej wobec Kościoła katolickiego na ziemi częstochowskiej i wieluńskiej*, w: *70 rocznica Bitwy pod Mokrą i wybuch II wojny światowej na Ziemi Kłobuckiej. Materiały konferencyjne*, Kłobuck 2009, 85-105.
- Związek J., *Jasna Góra w polonijnym nauczaniu biskupa Teodora Kubiny*, „Studia Claromontana” 18 (1998), 93-112.
- Związek J., *Kościół częstochowski w okresie okupacji hitlerowskiej*, w: *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego w czasie Polski Odrodzonej i drugiej wojny światowej 1918 – 1945*, red. R. Szwed, t. 3, Częstochowa 2006, 491-508.
- Związek J., *Ks. Bonawentura Metler jako duszpasterz (1866 – 1939)*, ZCz 30 (2006), 13-23.
- Związek J., *Metler Bonawentura (1866 – 1939)*, w: *Słownik biograficzny ziemi częstochowskiej*, red. A.J. Zakrzewski, t. 1, Częstochowa 1998, 91-93.
- Związek J., *Opieka duszpasterska nad robotnikami polskimi w obozie przejściowym w Częstochowie (1943 – 1944)*, CzWD (1979) 4-5, 79-103.
- Związek J., *Per aspera ad astra. Życie i działalność ks. Bonawentury Metlera*, ZCz 23 (1996), 11-30.
- Związek J., *Represje wobec duchowieństwa diecezji częstochowskiej w latach 1939 – 1945*, w: *Martyrologia duchowieństwa polskiego 1939-1945*, red. B. Bejze – A. Galiński, Łódź 1993, 75-84.
- Związek J., *Straty diecezji częstochowskiej w okresie okupacji hitlerowskiej (1939 – 1945)*, CzST 2 (1974), 315-366.
- Związek J., *Więź biskupa Teodora Kubiny z ziemią wieluńską*, CzWD 56 (1982) 2-3, 45-70.
- Związek J., *Wspomnienia ks. Józefa Kubicy (1911 – 1952) o pracy duszpasterskiej w powiecie wieluńskim w okresie okupacji hitlerowskiej*, w: *Wspomnienia wojenne 1939 – 1945 księży diecezji częstochowskiej*, oprac. J. Kapuściński – J. Związek, Częstochowa 2012, 123-155.
- Związek J., *Życie codzienne kapłanów diecezji częstochowskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, w: *Duchowieństwo polskie w latach niepodległości 1918 – 1939 i w okresie II wojny światowej*, red. J. Gapys – M.B. Makowski, Kielce 2006, 339-369.